

Nhlengelo wa Switori

XITSONGA

RIRIMI RA LE KAYA

KOTARA YA 1 & 2

GIREDI YA

3

Nhlengelo wa Switori

GIREDI YA 3 | KOTARA YA 1 & 2

XITSONGA

**Copyright © 2026 National Educational
Collaboration Trust (NECT)**

This work is licensed under a **Creative Commons
Attribution–NonCommercial–NoDerivatives 4.0
International License (CC BY-NC-ND 4.0)**.

Additional permissions beyond the scope of this license
may be available. For further information, please
contact the publisher at **materials@nect.org.za**.

First edition, 2026

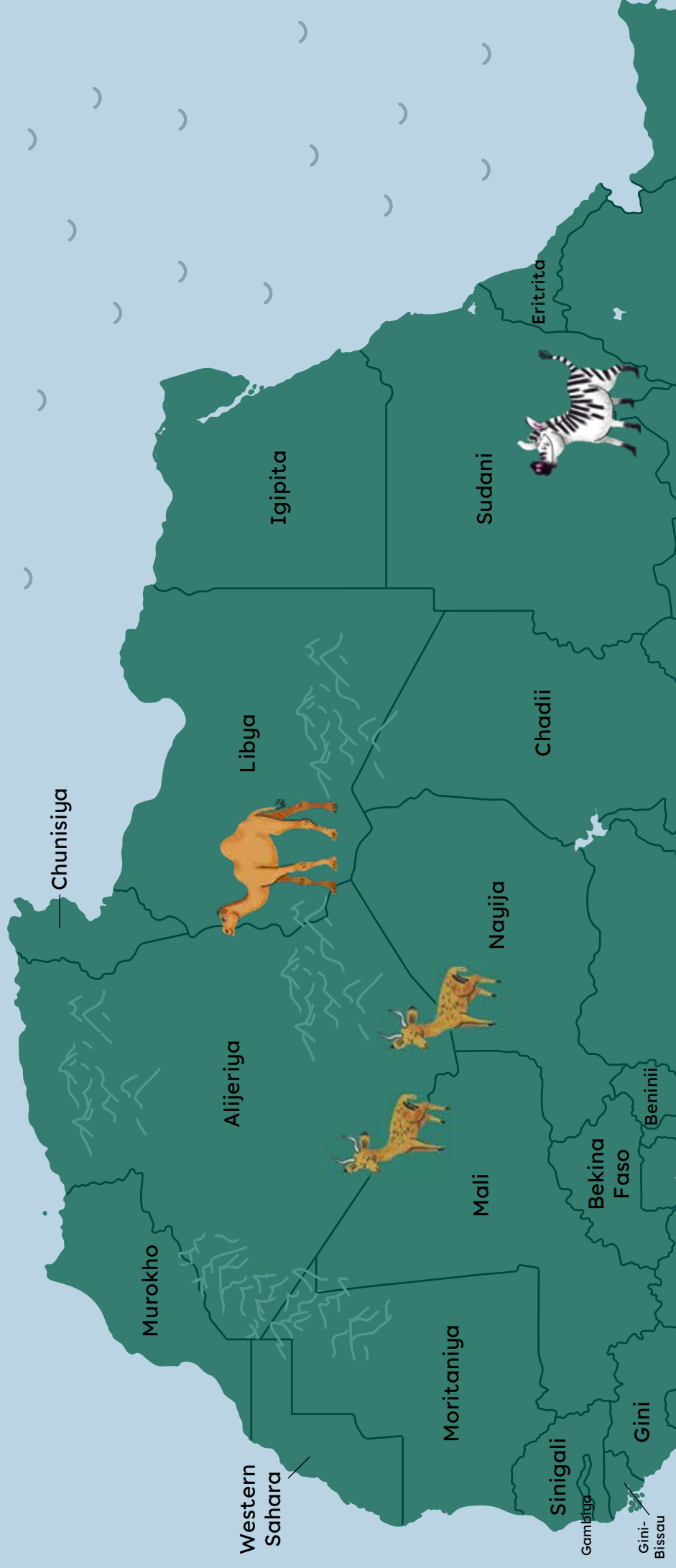

KOTARA YA 1

MEPE WA AFRIKA

Itopiya

Somaliya

Kenya

Yuganda

Rhwanda

Burundi

Thanzaniya

Malawi

Muzambiki

Vutomi byo
pfumala swipimelo

Riendzo lerikulu
ra Shamiso

Zimbabwe

Butswana

Murisi loyi
a huwelela a
ku 'nghala'

Lesuthu

Tilasi leyi
onhiweke

Afrika-
Dzonga

Sindza
ra wasi

Sudani-Dzonga

Central Afirican
Republic

Congo

Gabonii

Ikhwitorali Gini

Khamerauni

Nayijaiia

Thogo

Gana

Côte
d'Ivoire

Sierra-Leone

Layiberiya

MEPE WA MISAVA

Maendzo
ya Nkateko

Exiya

Matimba ya
dyondzo

Lwandlekulu
ra Phasifiki

Yuropa

Afirika

Lwandlekulu
ra Indiya

Ositireliya

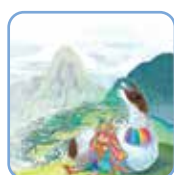
Antakitika

KOTARA YA 1 SWITORI

1. Riendzo lerikulu ra Shamiso

1

2. Maendzo ya Nkateko

15

3. Tlilasi leyi onhiweke

29

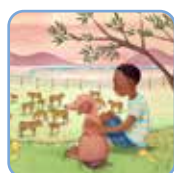
4. Mari Copeny: nhenhakati ya mati

43

5. Sindza ra wasi

57

6. Murisi loyi a huwelela a ku 'nghala'

71

7. Vutomi byo pfumala swipimelo

85

8. Matimba ya dyondzo

99

XITORI XA 1

RIENDZO LERIKULU

RA SHAMISO

Nkongomelo: Ha famba

Mahungu ya vundzhaku

- Xitori lexi i xitori xo ka xi nga ri ntiyiso.
- Xi humelela eZimbabwe.
- Xi humelela hi siku rolero. Ximunhuhawankulu xi tlhela xi dyondza na ku ehleketa hi nkarhi lowu nga hundza eka xitori hinkwaxo.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku dyondza swo tala hi ndhawu leyi vuriwaka Great Zimbabwe etikweni ra Zimbabwe. Leyi i ndhawu ya ntiyiso!

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Eka xitori lexi, Shamiso u endzela marhumbi ya ndhawu ya ntiyiso leyi vuriwaka Great Zimbabwe.
- Marhumbi i masalela ya khale, lama hlakaleke ya miako kumbe tindhawu leti vanhu a va ti tirhisa khale swinene.
- Marhumbi i tindhawu to hlawuleka to endzela hikuva ya fana na phazili ya matimu: ya hi pfuna ku dyondza hi ndlela leyi vanhu a va hanya hayona, leswi va swi akeke na leswi a swi ri swa nkoka eka vona.

Qhinga ra Ntwisiso: Endla mikumbetelo

- I yini: Ku ringanyeta swilo leswi mutsari a nga swi hlamuseliki hi ku kongoma, hi ku tirhisa swipfunaxitshunxo eka xitori.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa tinhlamuselo leti dzikeke na mahungu lama tumbetiweke.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku fikelela nghimeto loko u ri karhi u hlaya, na ku twisisa xitori na swimunhuhatwa ku antswa.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
3, 1	Endlileleni, va yimile endhawini leyi vitaniwaka Great Zimbabwe. Shamiso u langutile 'Great Zimbabwe' eka inthanete. U dyondzile leswaku a ku ri doroba ra kahle na xigodlo khale ka khaleni.	Ndzi ehleketa leswaku Shamiso a nga si tshama a ya eGreat Zimbabwe, hikuva u langutisile eka inthanete ku kuma leswaku i yini.
7, 1	Muleteri wa vona u va tekile a va yisa emuziyamu leyitsongo kusungula. "Hinkwaswo leswi nga laha muziyamu swi huma eka leswi nga onhaka kwala ndzeni," muleteri wa vona a va byela.	Timuziyamu i tindhawu leti ku hlayisiwaka swilo leswi tsakisaka kumbe swa nkoka. Ndzi ehleketa leswaku Great Zimbabwe a ku ri ndhawu ya nkoka hikuva swilo kusuka endzeni ka marhumbi swi hlayisiwa emuziyamu.

Shamiso na vandyangu wa yena a ku ri tin’hweti to hlaya va yimilele nkarhi wo wisa wa xikolo. A va fanele ku ya endzela vandyangu wa vona eZimbabwe. Endlileleni, va yimile endhawini leyi vitaniwaka Great Zimbabwe. Shamiso u langutile ‘Great Zimbabwe’ eka inthanete. U dyondzile leswaku a ku ri doroba ra kahle na xigodlo khale ka khaleni.

“Yowee! Swi kahle njhani!” a ehleketa. A nga ha swi koti ku tikhoma hi ku lava ku vona ndhawu ya vakokwana wa vakokwana wa yena.

“Great Zimbabwe yi akiwile hi vakokwana wa vakokwana wa hina va Mashona!” tatana wa yena a n’wi byela. “Loko ndza ha ri n’wana, Zimbabwe a yi vitaniwa Rhodesia naswona a yi fumiwa hi Mabirithani. Mfumo a wu nga swi lavi leswaku vanhu va swi tiva leswaku a ku ri Maafrica lama nga tumbuluxa ndhawu ya kahle swinene!” a vula.

Loko vandyangu va hetelela va fika eGreat Zimbabwe, tatana wa Shamiso u yimisile movha a ya laha ku xavisiwaka mathikithi. U vuyile na mathikithi ya vona na loyi a nga ta va letela eka riendzo.

“Ma amukeriwa eGreat Zimbabwe,” ku vula muleteri.
“Ndhawu leyi yi akiwile madzanadzana ya malembe lama hundzeke – ku sungula hi lembe xidzana ra vu11!”

Muleteri wa vona u va tekile a va yisa emuziyamu leyitsongo kusungula. “Hinkwaswo leswi nga laha muziyamu swi huma eka leswi nga onhaka kwala ndzeni,” muleteri wa vona a va byela.

Xosungula, muleteri u va kombile swinyanyana swa nhungu leswi nga vatliwa. “Swinyanyana leswi a ku ri mifungho ya tihosi ta hina ta khale,” a vula.

“Languta – lexi i xinyanyana lexi nga le ka mujeko wa hina wa Zimbabwe!” a vula, a kombetela xin’wana xivatliwa.

Loko va ri karhi va famba hi switepisi, Shamiso u vonile vuhlalu bya golidi na wayere ya koporo. “Vanhu lava a va tshama laha a va fumile hi golidi,” ku hlamusela muleteri wa ndlela.

“Vuhlalu byebyo a byi huma eChayina!” ku engetela muleteri, a kombetela vuhlalu byo saseka bya nghilazi endzeni ka bokisi. “Leswi swi hi byela leswaku vanhu lava a va tshama laha a va xaviselana na vanhu va le ntsungeni wa malwandle!”

“Yowee! Swi kahle njhani!” ku ehleketa Shamiso, a ri karhi a ehleketa hi swingwavila swa vakokwana wa vakokwana wa yena.

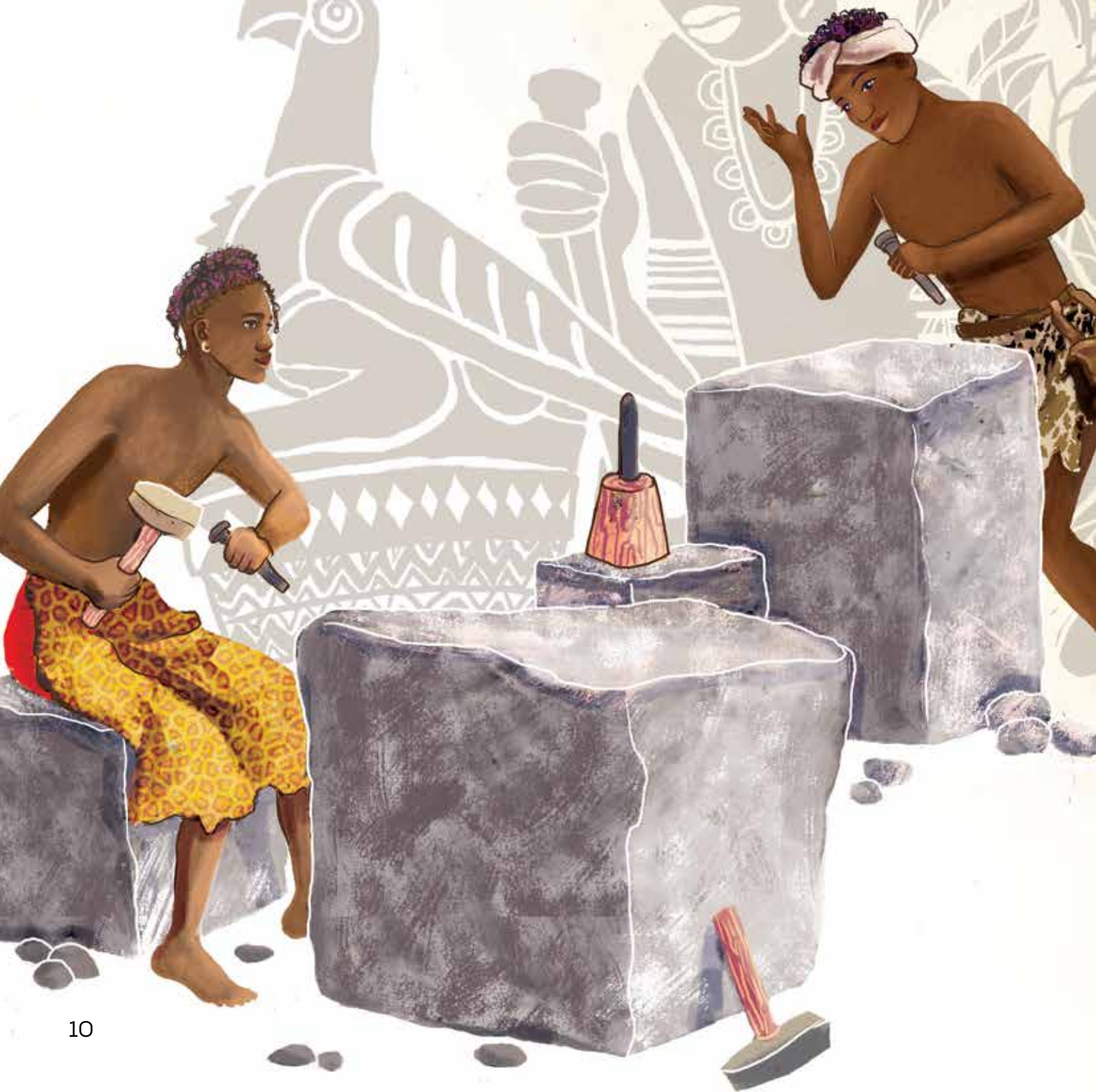
Kutani, va fambile va ya eka khumbi lerikulu ra xirhendzevutana ra ribye. “Ri vitaniwa Great Enclosure naswona a ku ri kaya ra tihosikati!” ku hlamusela muleteri wa vona. A ya emahlweni, “Zimbabwe yi thyiwile endzhaku ka muako lowu lowukulu. Zimbabwe swi vula yindlu leyikulu ya ribye – yo fana na leyi!”

Tatana wa Shamiso u korhamile a n'wi hlevela endlileveni, “Lowu i muako lowukulu swinene wa ribye eAfrika – handle ka tiphiramidi ta le Igipita.”

“Yowee! Swi kahle njhani!” ku ehleketa Shamiso, a ehleketa hi vakokwana wa vakokwana wa yena va aka makhumbi lamakulu ya maribye.

Lexi landzelaka, muleteri wa vona u va yisile emugangeni wun'wana lowutsongo. “Laha ku akiwile hi vuntshwa, leswaku mi ta kota ku vona leswaku tiyindlu ta kona a ti ri ta njhani loko vanhu va ha tshama laha Great Zimbabwe!” a hlamusela. Va tlhele va vona na ntlawa wa vacini.

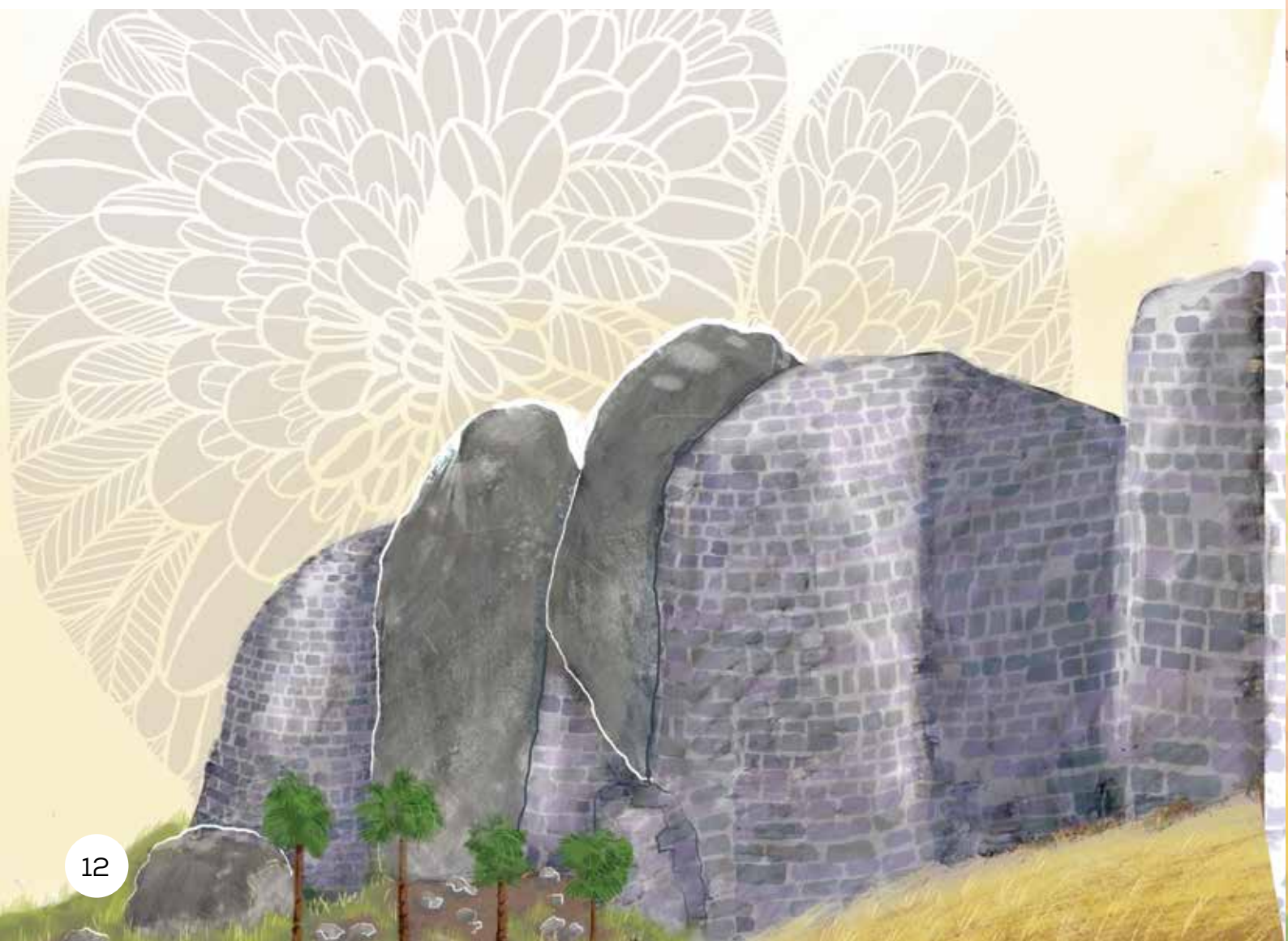
“Vacini lava va tirha ku pfluxa micino ya xikhale leswaku yi nga fi!” ku vula muleteri.

“Yowee! Swi kahle njhani!” ku ehleketa Shamiso, a ehleketa hi vunanga lebyo tsakisa na micino ya vakokwana wa vakokwana wa yena.

Xohetelela, muleteri wa vona u fambile na vona exigangeni xa ntshava leyikulu. “Leyi a ku ri ndhawu ya vupfumeri, laha mitlango yo hlawuleka a yi endlileriwa kona,” a hlamusela. “Hilaha swinyanyana leswi nga vatliwa le muyuziyamu swi nga kumileka kona! Naswona languta!” a vula, a va komba maribye lamakulu lama nga ehenhla ka ntshava. “Maribye lamakulu lamaya ma langutileka kufana na xinyanyana na wona!”

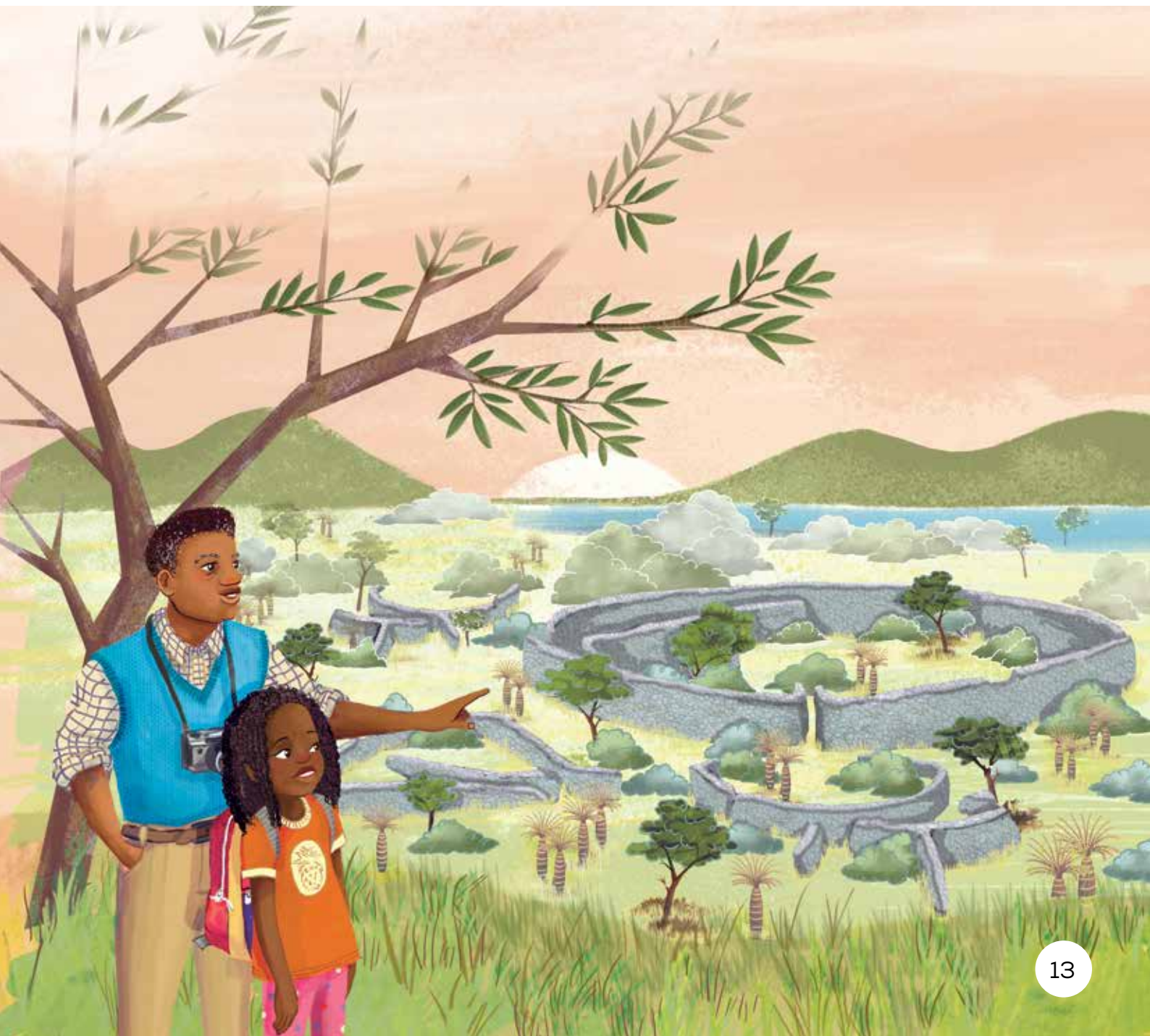
“Yowee! Swi kahle njhani!” ku ehleketa Shamiso, a ehleketa hi vakokwana wa vakokwana wa yena va khongela swin’we.

Shamiso u yimile emakumu ka ntshava na tatana wa yena, va langutile tintshava to saseka ta rihlaza na damu leswi nga ekulenyana. Va vonile maribye ndhawu hinkwayo. “Yowee! Swi kahle njhani!” a vula, “Ndza tinyungubyisa hi ntirho hinkwawo wa vakokwana wa vakokwana wa hina!”

“Na mina!” ku vula tatana wa yena, a ri karhi a n’wayitela.

Ku hlaya ka 1

Xana Shamiso na vandyangu wa yena va yile kwihi?

Va yile eGreat Zimbabwe.

Xana Shamiso u vonile yini eGreat Zimbabwe?

- U vonile swinyenyana swo vatliwa.
- U vonile vuhlalu na wayere ya koporo.
- U vonile muziyamu.
- U vonile Great Enclosure.
- U vonile khumbi lerikulu, ra maribye.
- Sw. na sw.

U ehleketa leswaku Shamiso u titwe njhani hi riendzo ra yena to ya eGreat Zimbabwe?

- Ndzi ehleketa leswaku u tiphinile hi riendzo ra yena hikuva u ehleketa leswaku 'Swilo hinkwaswo swi kahle, swi tlhela swi tsakisa no nyanyula!' hi swilo hinkwaswo swo hambanahambana leswi a swi vonileke kwalaho.
- Ndzi ehleketa leswaku u titwe a hlohloteriwa hi ntirho wa vakokwana wa vakokwana yena, hikuva a tshamilela ro ehleketa hi vona.
- Ndzi ehleketa leswaku u titwe a tsakile hikuva u fike a vona ndhawu yo saseka leyi vakokwa wakokwa yena a va huma eka yona.

Ku hlaya ka 2

Xana Shamiso na tata wa yena a va titwa njhani emakumu ka xitori?

A va twa va tinyungubyisa hi vakokwana wa vakokwana wa vona.

Xana i muako wihi ntsena lowu nga lowukulu ku tlula Great Zimbabwe?

Tiphiramidi ta le Egipita.

Hikokwalahokayini Shamiso na tatana wa yena va titwa va tinyungubyisa?

- Hikuva vakokwana wa vakokwana wa vona a va endlile swilo swo tala swo hlamarisa.
- Hikuva vakokwana wa vakokwana wa vona a va kota ku aka swinene.
- Hikuva vakokwana wa vakokwana vona a va xavisa.
- Hikuva vakokwana wa vakokwana wa vona a va swi kota ku endla swingwavila swo saseka.
- Hikuva vakokwana wa vakokwana wa vona a va kota ku aka hi maribye

XITORI XA 2

MAENDZO YA NKATEKO

Nkongomelo: Ha famba

Mahungu ya vundzhaku

- Xitori lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi.
- Xi humelela eAfrika-Dzonga.
- Xi humelela hi siku ralero.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku dyondza swo tala hi tindhawu to hambanahambana emisaveni hinkwayo.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Eka xitori lexi, Nkateko u dyondza hi 'New Seven Wonders of the World'. Leti i tindhawu ta kombo emisaveni hinkwayo leti vanhu va ti hlawuleke tanihi tindhawu to hlamarisa na ku hlawuleka swinene emisaveni hinkwayo.
- Nxaxamelo lowu wu pfuna vanhu ku dyondza hi tindhawu leti to hlawuleka na ku ti tlangela.
- Nkateko kahle kahle a nga endzelangi tindhawu leti. U dyondza hi tona kusuka eka buku – kufana na leswi hi nga ta swi endla loko hi ri karhi hi hlaya xitori lexi.

Qhinga ra Ntwisiso: Kuma no tsundzuka vuxokoxoko

- I yini: Ku lava na ku tsundzuka vuxokoxoko bya nkoka byo fana na swimunhuhatwa, ndhawu na swiendlileko.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku hlayisa leswi humeleleke na ku twisisa xitori ku antswa.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku vulavula hi xitori na ku twisisa nandzelelano wa swiendlileko.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
19, 1	Nhlokomhaka eka papila ro sungula yi ri, 'The Great Wall of China'. Tatana wa Nkateko u hlayile nhlamuselo: "The Great Wall of China ri akiwile 2 000 wa malembe lama nga hundza khale ku sirhelela vanhu va le Chayina eka valala. Khumbi lerikulu hi rona muako wo leha swinene lowu nga tshama wu akiwa hi vanhu."	Hi xihhi Xihlamariso xo sungula xa Misava? Oho! Ndzi dyondzile leswaku xi vuriwa 'The Great Wall of China'.
20, 1	Tatana wa Nkateko u hlayile nhlokomhaka eka papila ra vumbirhi, "Christ the Redeemer Statue, Burazili." Hiloko, a hlaya leswi nga tsariwa ehansi ka xifaniso lexikulu xa xitechu. "Xitechu xa The Christ the Redeemer xi tshamile enhlohlorhini ya Ntshava ya Corcovado eRio de Janeiro, eBurazili. ..."	Xana Xihlamariso xa vumbirhi xa Misava xi kumileka kwihi? Oho! Ndzi dyondzile leswaku xi le tikweni leri vuriwaka Brazil.

Tatana wa Nkateko u vuyile na buku hi le layiburari
leyi vuriwaka ‘The New Seven Wonders of the World’.

“A hi na mali yo xava mathikithi ya swihahampfhuka,
kambe tibuku ti nga hi yisa kun’wana na kun’wana!” a
swi rhandza ku vuriwa hi tatana wa yena.

Endzhaku ka swakudya swo lalela, Nkateko na tatana wa yena va tshamile swin'we esofeni. “A hi vonile leswi hi nga na swona la!” ku vula tatana wa Nkateko, a ri karhi a pfula buku.

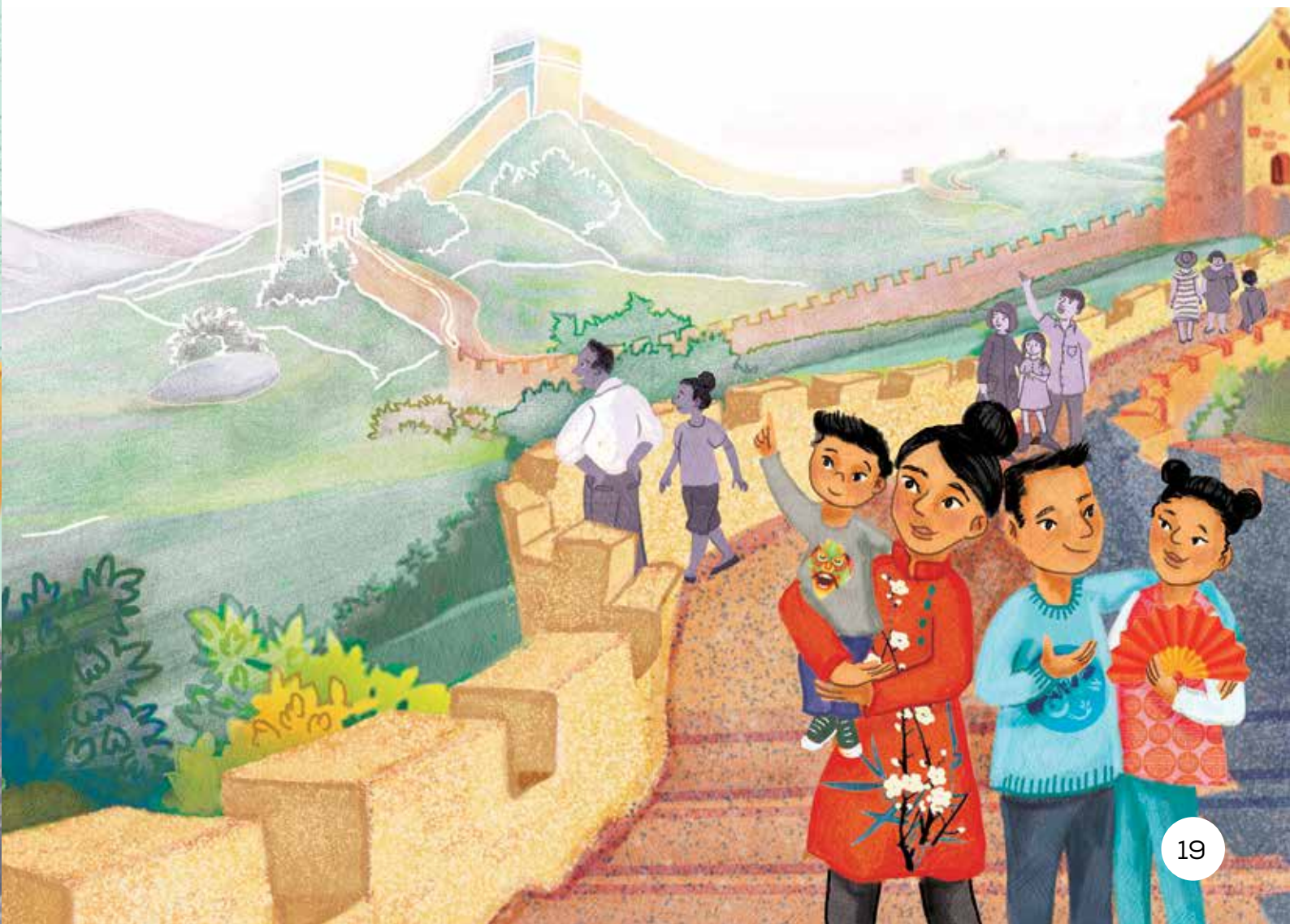
“A hi tekile xiboho xa leswaku hi swihi eka Swihlamariso leswi swa Kombo leswi hi nga tsakelaka ngopfu ku swi endzela!” ku vula Nkateko a tsakile.

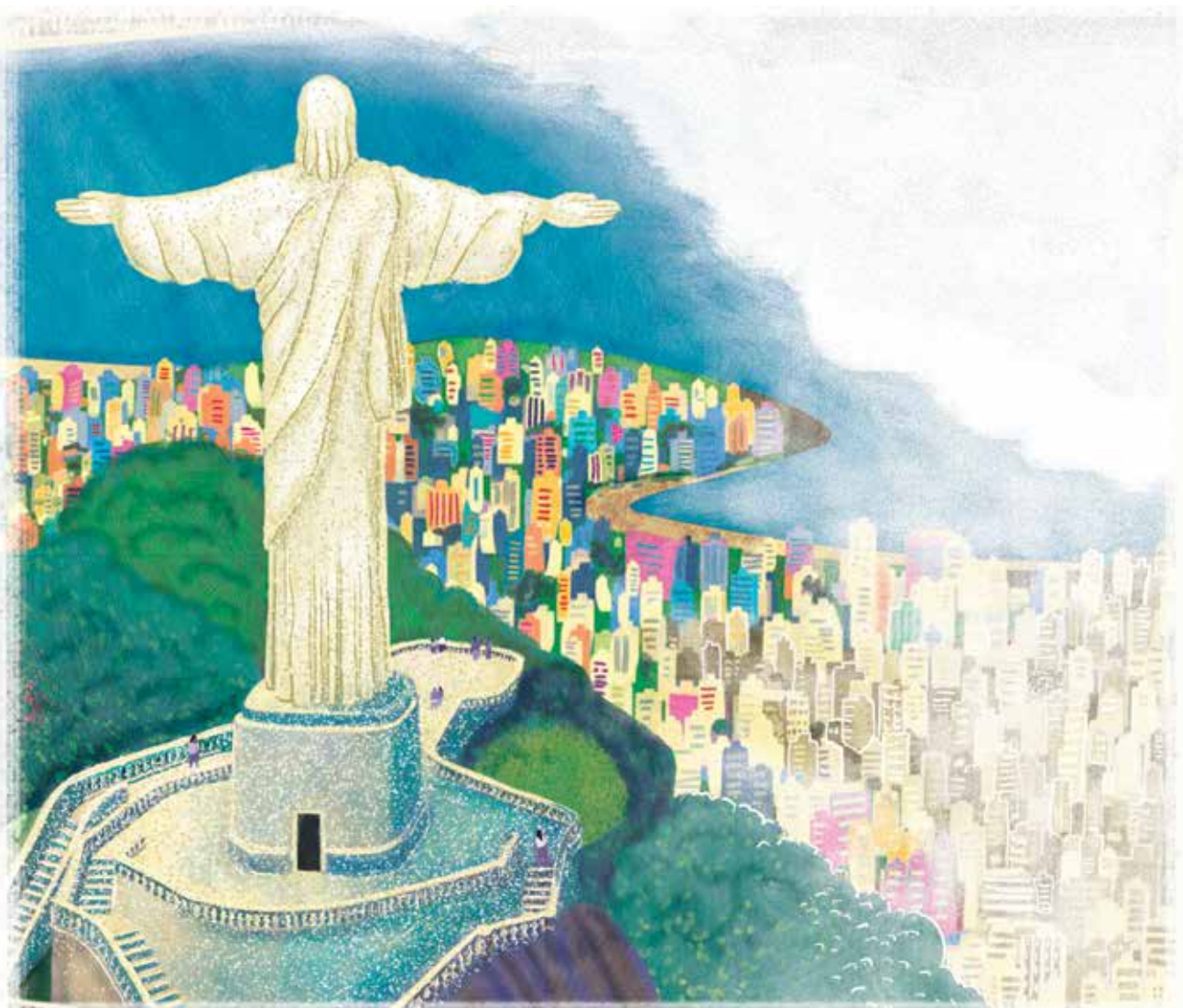
Nhlokomhaka eka papila ro sungula yi ri, ‘The Great Wall of China’. Tatana wa Nkateko u hlayile nhlamuselo: “The Great Wall of China ri akiwile 2 000 wa malembe lama nga hundza khale ku sirhelela vanhu va le Chayina eka valala. Khumbi lerikulu hi rona muako wo leha swinene lowu nga tshama wu akiwa hi vanhu.”

Nkateko u kambisisile xifaniso lexi xa khumbi lero saseka. “Hmm! Ndzi ehleketa leswaku i Xihlamariso lexi ndzi nga tsakelaka ngopfu ku xi endzela! Ku vula Nkateko.

Tatana wa Nkateko u hlayile nhlokomhaka eka papila ra vumbirhi, “Christ the Redeemer Statue, Burazili.” Hiloko, a hlaya leswi nga tsariwa ehansi ka xifaniso lexikulu xa xitechu. “Xitechu xa The Christ the Redeemer xi tshamile enhlohlorhini ya Ntshava ya Corcovado eRio de Janeiro, eBurazili. Xi tlakukele ehenhla ka doroba. Xi lehile 30 wa timitara.”

“Hmm! Ndzi ehleketa leswaku i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ngopfu ku xi endzela!” ku vula Nkateko.

Tatana wa Nkateko u pfurile papila leri landzelaka ku n'wi komba Xihlamariso xa Misava xa vunharhu.

“Hmm!” ku hlamala Nkateko, “Ndzi ehleketa leswaku i Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ngopfu ku xi endzela.”

“I Machu Picchu,” ku vula tatana wa yena, “xi le Peru!” tatana wa yena a hlaya leswi nga tsariwa ehansi ka xifaniso: Machu Picchu i doroba ra kahle leri nga le henhla eTintshaveni ta Andean ta Peru, eDzongeni wa Amerika. Doroba leri ri akiwile kwalomu ka 600 wa malembe lama nga hundza, hi vanhu va le Inca.

Nkateko u hlayile nhlokomhaka ya Xihlamariso xa vumune, “Chichen Itza, eMekiziko.”

“Na rona i ra khale?” ku vutisa Nkateko.

“Hikokwalahokayini u nga hlayi u ta twa swo tala,” ku vula tatana wa yena. Hiloko Nkateko a hlaya: Chichen Itza a ku ri doroba ra khale ra Mayan. Muako wa ndhuma edorobeni leri i phiramidi leyi vuriwaka El Caracol. Hi mikarhi ya khale, a yi tirhisiwa ku languta xibakabaka na vusiku.

“Hmm! Kumbe hi xona Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ngopfu ku xi endzela.” Ku vula Nkateko.

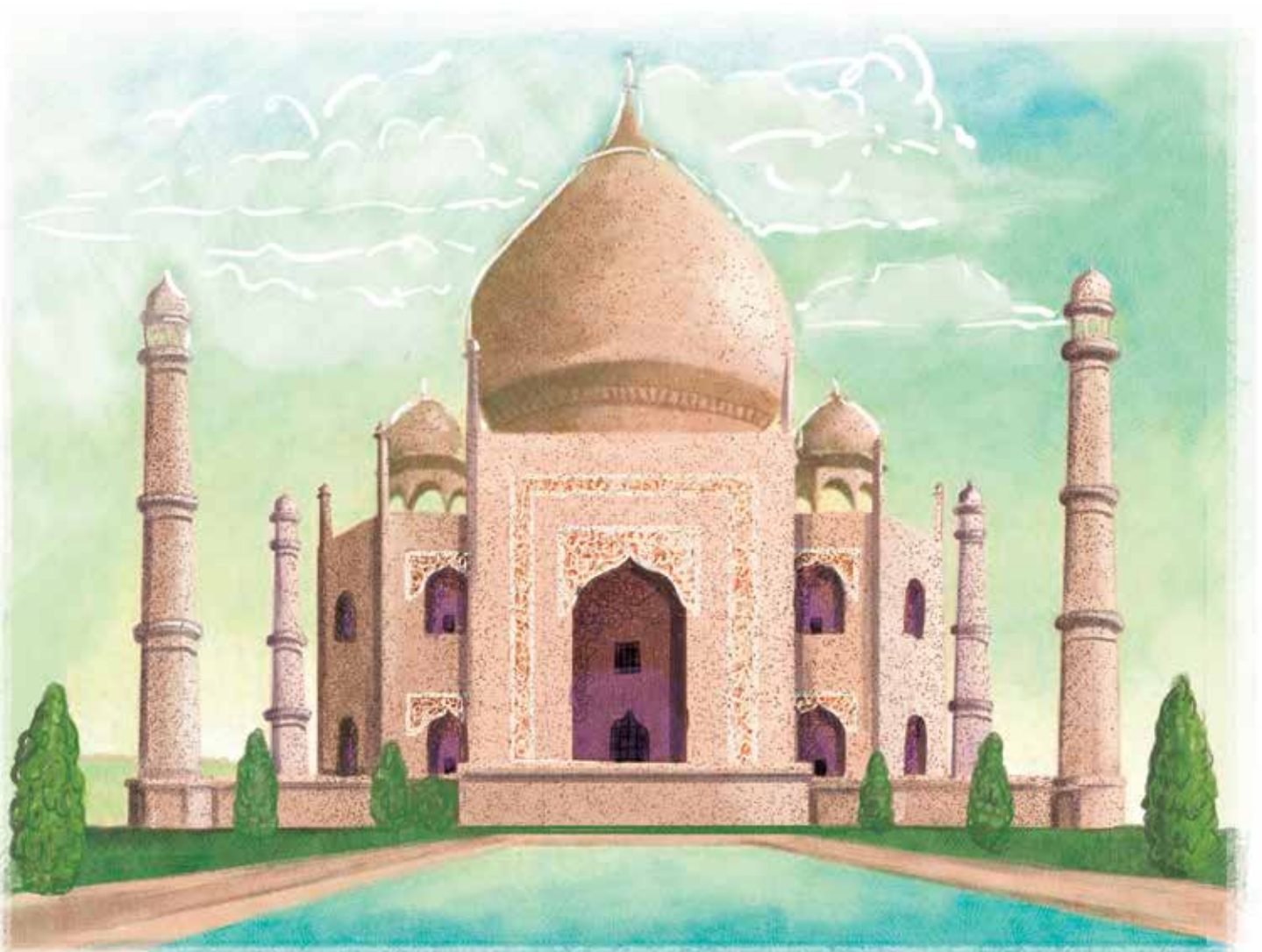
“Vona, i Colosseum eRome, eIthali!” ku vula tatana wa Nkateko. “Yi akiwile ku tlula 2000 wa malembe lama nga hundza. Yi nga tshamisa vanhu vo tlula 50 000 loko ku ri na ntlango kumbe nhlengeletano ya vanhu.”

“Ku vuriwa leswaku vanhu lava tlangaka ntlango wa ku lwa a va lwela kona!” ku hlamala Nkateko. “Kumbexana hi xona Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ngopfu ku xi endzela!”

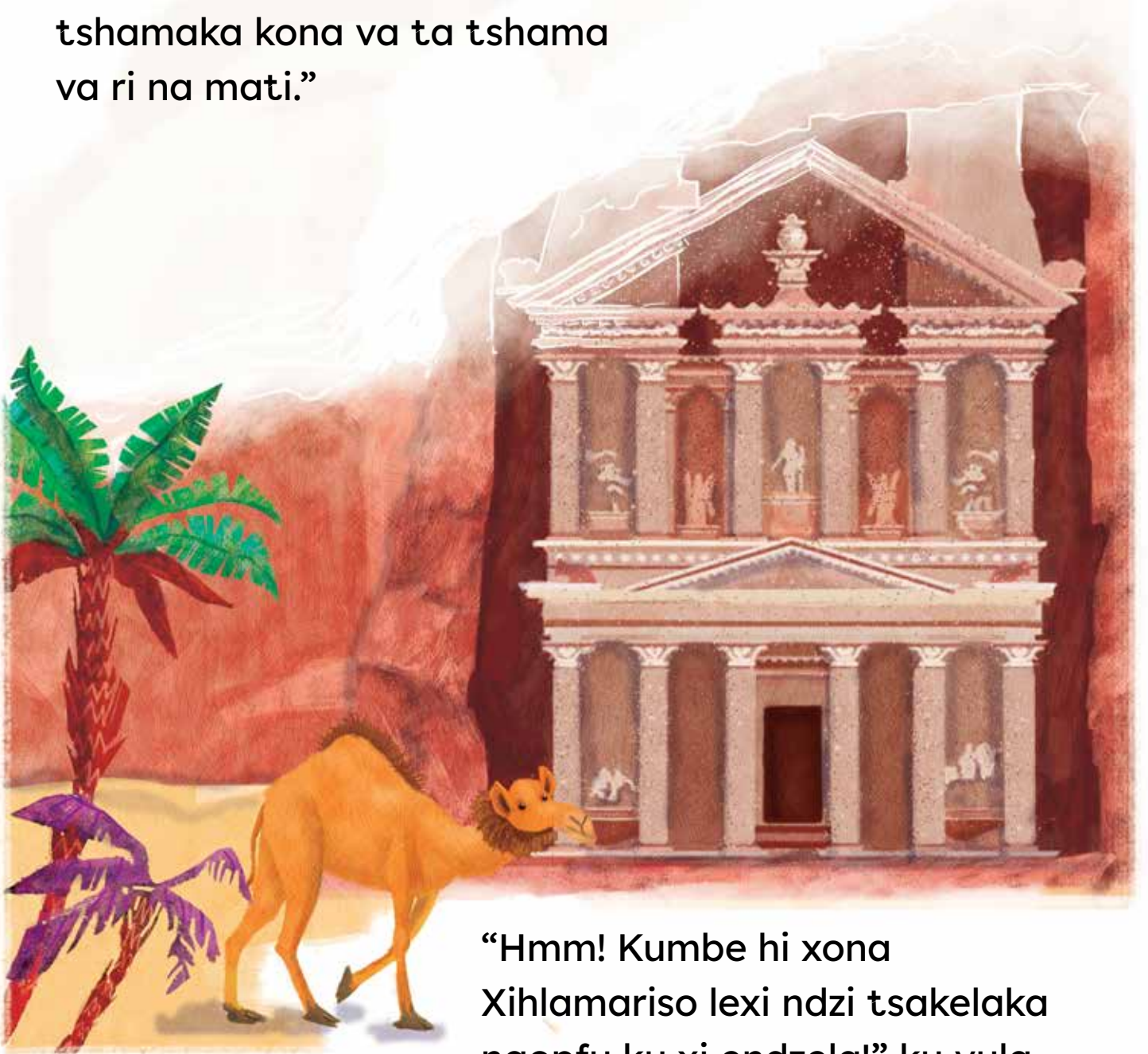
“Ndza xi tiva lexiya!” ku vula Nkateko loko tatana wa yena a pfula papila. “I Taj Mahal eIndiya.” Nkateko a tsundzuka leswaku u tshamile a hlaya ebukwini hi Indiya. “Ndza tsundzuka leswaku hosi yin’wana u akele nsati wa yena tanihi sirha,” a vula.

“I khale ndzi lava ku ya eTaj Mahal! Hi xona Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ngopfu ku xi endzela!” ku vula Nkateko.

Emakumu, va fikile eka Xihlamariso xa vukombo. Tatana wa Nkateko u hlaye nhlokomhaka, “Petra Jordan,” na nhlamuselo ya kona: “Petra i doroba ro saseka leri nga vatliwa eka ribye ro tshwuka hi rixaka ra Maarabu ya khale. Doroba leri ri akiwile emananga. Hambiswiritano, ri na sisiteme yo tika yo hlengeleta mati ya mpfula na ya ndhambi leswaku vanhu lava tshamaka kona va ta tshama va ri na mati.”

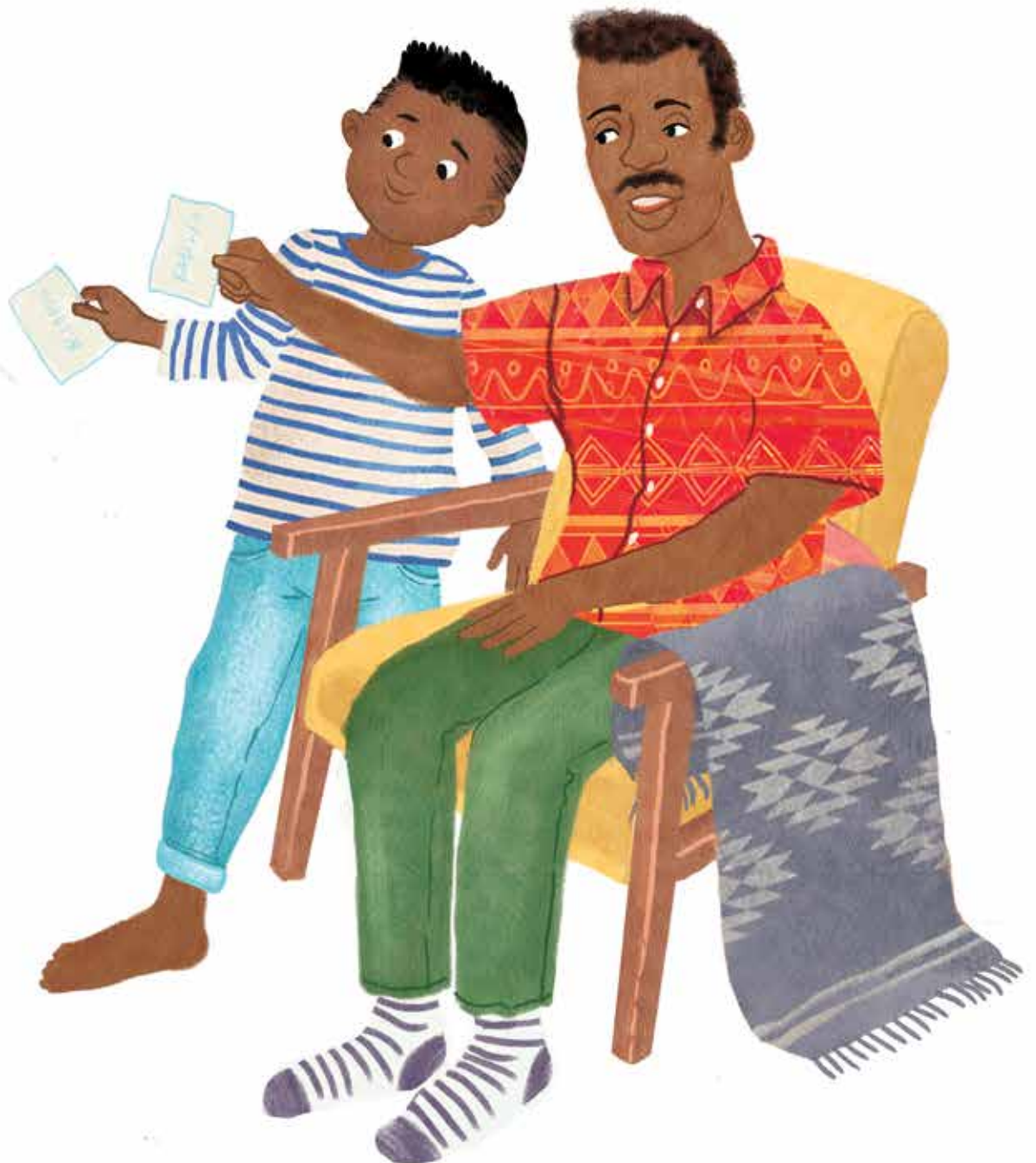

“Hmm! Kumbe hi xona Xihlamariso lexi ndzi tsakelaka ngopfu ku xi endzela!” ku vula Nkateko.

Tatana wa Nkateko u pfarile buku kutani a n'wi nyika xiphephana na penisele.

“Tsala ehansi xihlamariso lexi u tsakelaka ngopfu ku xi endzela.” A n'wi byela. Hinkwavo va tekile nkarhinyana ku tsala. Hiloko va petsa swiphephana kutani va cincana.

“U lulamile?” 1-2-3... pfula!

Ku hlaya ka 1

Xana vito ra buku leyi tatana wa Nkateko a nga vuya na yona ekaya a ku ri yini?

Buku ya kona a yi vitaniwa, 'The New Seven Wonders of the World'.

Hi xihlamariso lexi Nkateko a nga xi vona swa khale?

U tshame a vona Taj Mahal ebukwini leyi vulavulaka hi Indiya.

Hi xihlamariso lexi u nga xi tsalaka ehansi eka phepha ra buku?

Hikokwalahokayini?

Ndzi ta tsala ehansi... hikuva...

Ku hlaya ka 2

Hikokwalahokayini ku akiwile makhumbi lamakulu ya le Chayina?

Ya akiwile ku sirhelela Machayina eka valala.

Hikokwalahokayini Taj Mahal yi akiwile?

Yi akiwile ku va sirha ra nsati wa mufumi.

Hikokwalahokayini tatana wa Nkateko a vuyile na buku ya Swihlamariso swa Kombo swa Misava ekaya?

- Leswaku va ta kota ku dyondza hi tindhawu letintshwa.
- Leswaku va ta kota ku dyondza swo tala hi tindhawu leti tsakisaka emisaveni hinkwayo.
- Leswaku va ta kota ku dyondza hi tindhawu ta le kule, hambileswi va nga riki na mali yo ti endzela.
- Leswaku va kota ku endzela tindhawu letintshwa hi ku tirhisa swifaniso.

XITORI XA 3

TLILASI LEYI

ONHIWEKE

Nkongomelo: Hi lunghisa swilo

Mahungu ya vundzhaku

- Xitori lexi i xitori xo ka xi nga ri ntijiso.
- Xi humelela eAfrika-Dzonga.
- Xi humelela hi siku rolero.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku lemuka leswaku va nga pfuneta ku lunghisa swilo – a va fanelangi ku yimilela munhu lonkulu mikarhi hinkwayo.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- I swa nkoka ku kombela ku rivaleriwa loko u vavisile munhu un'wana kumbe u endlile xihoxo. Hahani Miyelani u kombela ku rivaleriwa eka tlilasi ya Tiyani hikuva khwayere ya yena yi endlile mpfilumpfilu etlilasini na ku onha mitirho ya vana.
- Hambileswi vana a hi vona va nga endla mpfilumpfilu, va pfunetile ku lunghisa tlilasi na ku yi sasekisa nakambe.
- Eka mudyondzisi: Anakanya hi ndlela leyi Tiyani a tinyungubuyisaka hayona ku vona ntirho wa yena wu hayekiwele ekhumbini. Xana ku na ndhawu etlilasini ya wena laha u nga hayekaka ntirho wa vadyondzi va wena ekhumbini?

Qhinga ra Ntwisiso: Endla mikumbetelo

- I yini: Ku ringanyeta swilo leswi mutsari a nga swi hlamuseliki hi ku kongoma, hi ku tirhisa swipfunaxitshunxo eka xitori.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa tinhlamuselo leti dzikeke na mahungu lama tumbetiweke.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku fikelela nghimeto loko u ri karhi u hlaya, na ku twisisa xitori na swimunhuhatwa ku antswa.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
32, 2	“Ina!” ku vula Tiyani a nyanyukile. Tatana Maboya u hayekile xifaniso xa Tiyani exikarhi ka khumbi, laha vanhu hinkwavo va nga ta kota ku xi vona hi Musumbhuluko nimixo. (A kombetela xifaniso xa Tiyani, a n’wayitela.)	Langutisa Tiyani. U langutile tsalwa ra yena leri hayekiweke ekhumbini. Ndzi ehleketa leswaku u titwa a tingungubyisa hileswi tatana Maboya a a lava ku ri hayeka leswaku vanhu hinkwavo va ri vona.
30, 3	“Ndzi kombela ku khomeriwa hi tlilasi ya n’wina,” ku vula hahani Miyelani eka vadyondzi. “Ndza swi tiva leswaku yin’wana ya mitirho ya n’wina yi onhiwile. Nkarhi lowu taka loko hi tirhisa tlilasi ya n’wina, hi ta va na vukheta swinene.” a vula.	Ndzi ehleketa leswaku hahani Miyelani u fanele a titwa a nga ri kahle hikokwalaho ka leswi nga humelela etlilasini ya Tiyani. U tile exikolweni ntsena ku ta vula leswaku u kombela ku khomeriwa eka tlilasi ya va Tiyani.

Hi Ravuntlhanu, a ku ri nkarhi wa Tiyani wo komba vana van'wana xitori xa yena.

“Loyi hi mina, ndzi pfuna manana exirhapeni,” ku vula Tiyani, a kombetela xifaniso xa yena lexi a nga xi dirowa. Kutani a hlaya swivulwa.

“I ntirho wa kahle!” ku vula tatana Maboya.

Ku rila nsimbhi. Tatana Maboya a vutisa, “Ndzi nga hayeka xifaniso xa wena ekhumbini?”

“Ina!” ku vula Tiyani a nyanyukile. Tatana Maboya u hayekile xifaniso xa Tiyani exikarhi ka khumbi, laha vanhu hinkwavo va nga ta kota ku xi vona hi Musumbhuluko nimixo.

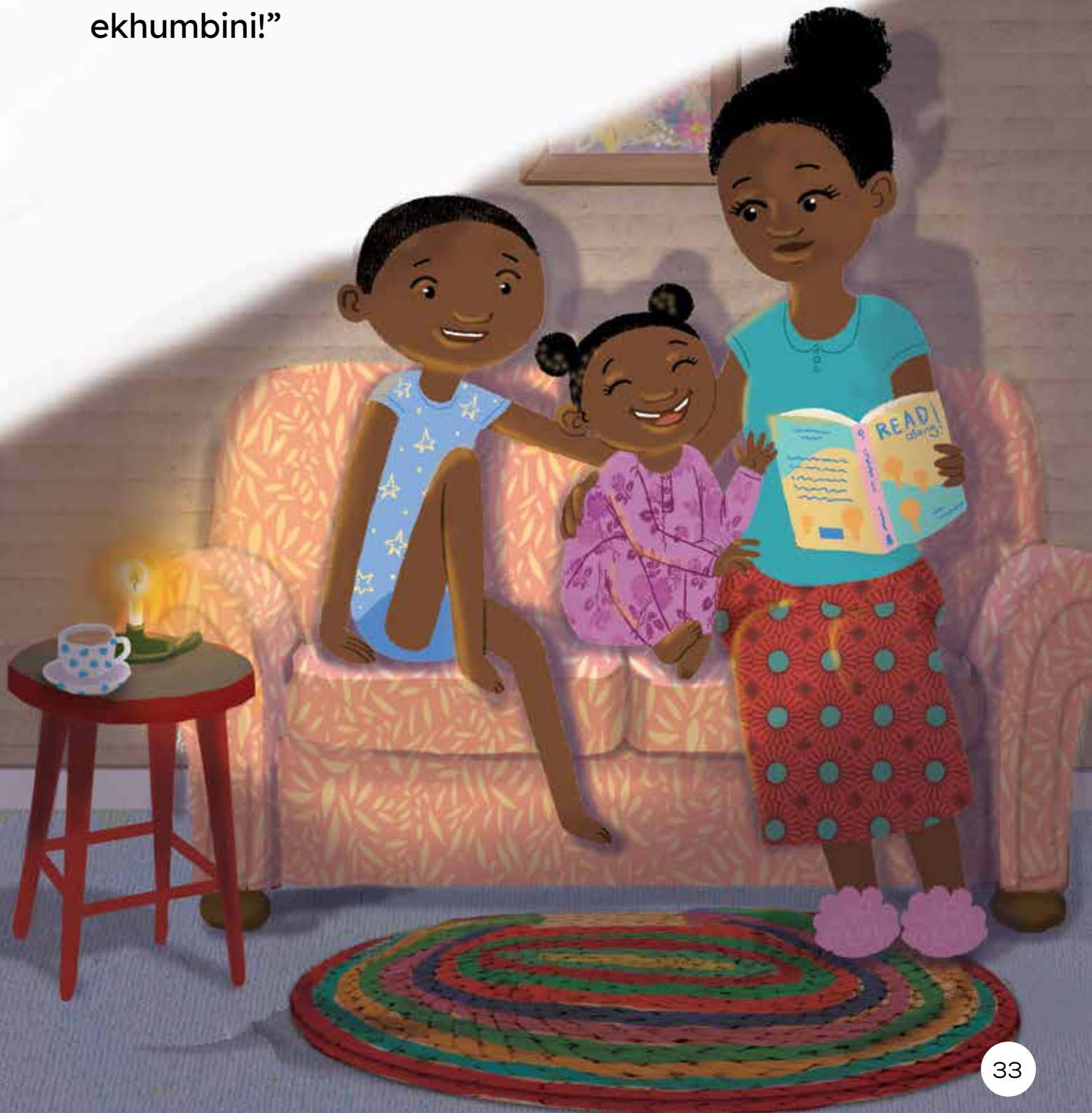

Madyambu walawo, Tiyani u tshamile na manana wa yena na ndzisana ya yena.

“A ku ri njhani exikolweni?” ku vutisa manana wa yena.

“A ku ri kahle!” ku vula Tiyani. “Ndzi hlayele tlilasi xitori xa mina, kutani tatana Maboya a xi hayeka ekhumbini!”

Tiyani a ehleketa hi xitori xa yena lexi a xi hayekiwile ekhumbini ku hela ka vhiki hinkwaro. A rindzerile leswaku Musumbhuluko wu ta fika rini, leswaku vana lavan'wana va ta vona xitori xa yena ekhumbini.

Kambe loko vana va nghena etlilasini ya vona hi Musumbhuluko nimixo, a yi langutileka yi chavisa!

Tiyani u langutile ekhumbini a lava xitori xa yena, kambe a xi nga ri kona.

Tatana Maboya u yimile emahlweni ka tlilasi. A langutileka a bohanile.

“Vana,” ku vula tatana Maboya, “hi Mugqivela, khwayere yi tirhisile tlilasi ya hina. Swi langutileka onge munhu un’wana u kokile ntirho wa wena ekhumbini a wu onha. A swi ndzi tsakisi leswi. Ndza tshemba leswaku na n’wina a swi mi tsakisi. Ndzi kombela ku khomeriwa.”

Madyambu malamo, Tiyani u tshamile na manana wa yena na ndzisana ya yena.

“A ku ri njhani exikolweni?” ku vutisa manana wa yena.

“A ku nga ri kahle!” ku hlamula Tiyani. “Xitori xa mina a xa ha ri kona ekhumbini. Tatana Maboya u vurile leswaku khwayere a yi ri etlilasini ya hina hi Mugqivela. Munhu un’wana u tekile mitirho ya hina yo saseka a yi onha.”

“Hahani Miyelani i mufambisi wa khwayere,” ku vula manana. “Ndzi ta n’wi bela riqingho endzhaku ka swakudya swo lalela.”

Endzhaku ka swakudya swo lalela, manana wa Tiyani u berile hahani Miyelani riqingho.

“Khwayera a yi ri etlilasini ya Tiyani hi Mugqivela, munhu un’wana u kokile swilo hinkwaswo leswi a swi ri ekhumbini,” Tiyani u twile manana wa yena a vula. “Tiyani a nga tsaki. U tsarile xitori lexi nga onhiwa!”

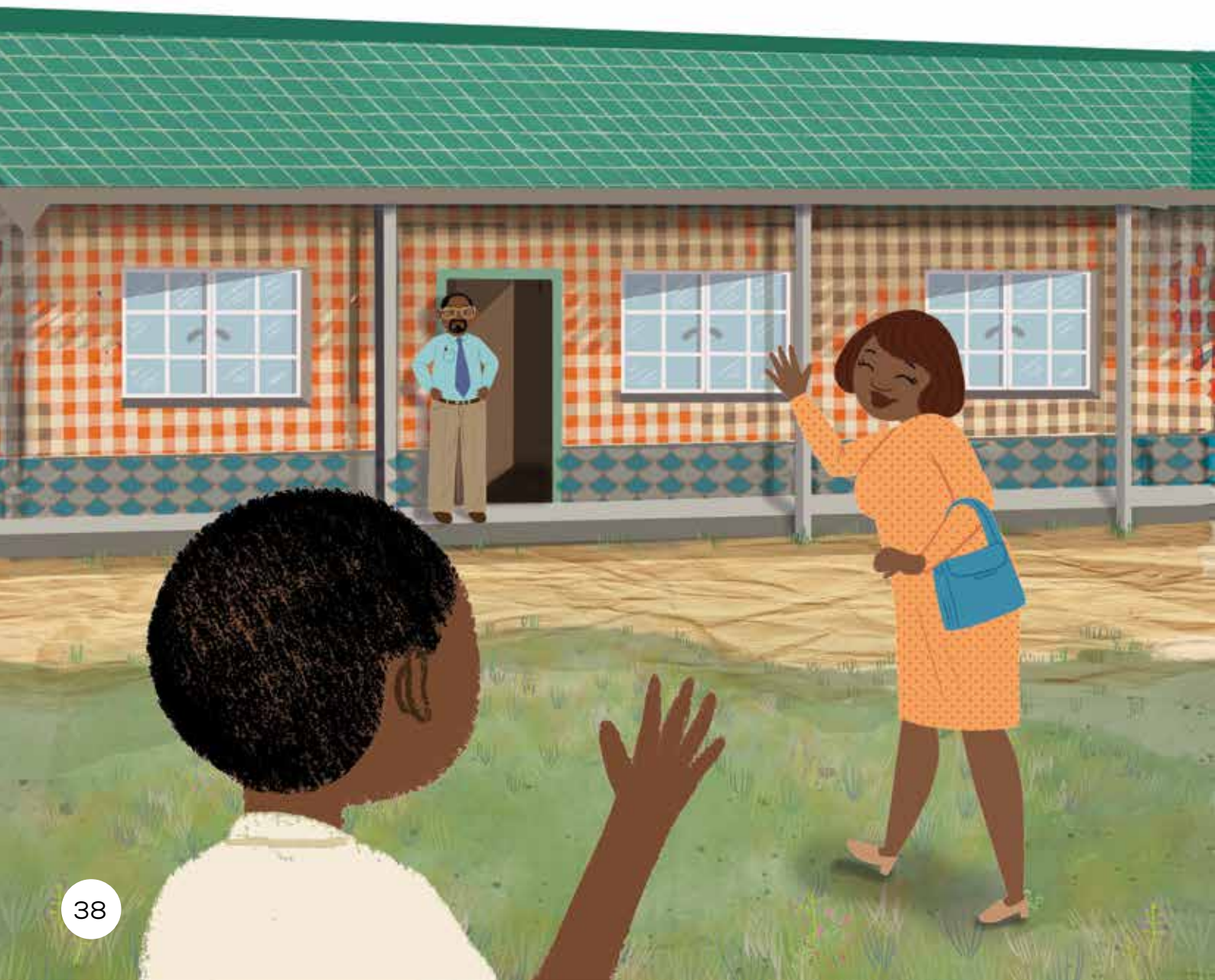
Manana u yingisele hahani Miyelani timinetyana. Kutani a ku, “Ndza khensa Hahani,” kutani a veka riqingho ehansi.

Siku leri landzelaka nimixo, Tiyani u vonile hahani Miyelani. U n’wi yimiserile voko.

“Hikokwalahokayini hahani Miyelani a ri exikolweni?” a tivutisa.

Nsimbhi yi rila, kutani Tiyani a ya etlilasini ya yena.

Tatana Maboya u yimile emahlweni ka tlilasi na hahani Miyelani.

“Loyi i manana Ndlela kusuka eka khwayere,” tatana Maboya a vula. “U lava ku vulavula na n’wina hinkwenu.”

“Ndzi kombela ku khomeriwa hi tlilasi ya n’wina,” ku vula hahani Miyelani eka vadyondzi. “Ndza swi tiva leswaku yin’wana ya mitirho ya n’wina yi onhiwile. Nkarhi lowu taka loko hi tirhisa tlilasi ya n’wina, hi ta va na vukheta swinene.” a vula.

“Leswi sweswi hi swi tivaka leswaku ntirho wa hina
a wu nge onhiwi, a hi endlileni tllasi ya hina yi
langutileka yi sasekile nakambe!” a vula.

Ku hlaya ka 1

Tiyani u hlayerile tlilasi xitori xa yena hi siku rihi?

Hi Ravuntlhanu.

Khwayere a yi ri etlilasini hi siku rihi?

Hi Muggivela.

Tiyani u vonile leswaku xitori xa yena a xa ha ri kona hi siku rihi?

Hi Musumbhuluko.

Hikokwalahokayini Tiyani a nga va nga na siku ra kahle exikolweni hi musumbhuluko?

- Hikuva a a ehleketa leswaku xitori xa yena xi ta va xi ri ekhumbumbini, kambe xi onhiwile.
- Hikuva a tsakile mahelo ya vhiki hinkwawo leswaku vana lavan'wana va vona xitori xa yena ekhumbini, kambe endzhaku ka sweswo xitori xa yena xi onhiwile ku nga vi na munhu loyi a xi voneke.
- Hikuva a a twa ku vava swinene hileswi xitori xa yena a xi onhiwile ekhumbini.
- Hikuva a twa ku vava leswaku tatana Maboya a hlundzukile hi ku onhiwa ka tlilasi.

Ku hlaya ka 2

Hikokwalahokayini Tiyani a tsakerile ku ya exikolweni hi Musumbhuluko?

Hikuva a tsakerile leswaku vana lavan'wana va ta vona xitori xa yena ekhumbini.

Manana wa Tiyani u bele mani riqingho?

- U bele hahani Miyelani.

Hikokwalahokayini Manana wa Tiyani a bele Hahani Miyelani riqingho?

- Hikuva Hahani Miyelani u fambisa khwayere, kutani hi yena a nga na vutihlamuleri hi ndlela leyi va khomeke tlilasi ya Tiyani hi yona.
- Hikuva u kwatile hikuva tlilasi ya Tiyani yi onhiwile.
- Hikuva u lava ku tiyisisa leswaku Hahani Miyelani na khwayere va hlayisa tlilasi loko va tlhela va tirhisa tlilasi nakambe.

Hikokwalahokayini Hahani Miyelani a ta exikolweni?

- U tile ku ta kombela ku khomeriwa hikuva va onhile switori.
- U tile hikuva manana wa Tiyani u n'wi bele riqingho ku n'wi byela hi leswi nga humelela etlilasini ya Tiyani.
- U tile hikuva hi yena mufambisi wa khwayere, naswona khwayere yi onhile tlilasi ya Tiyani.
- U tile ku ta byela Tatana Maboya na tlilasi ya yena leswaku tlilasi ya vona a yi nge he onhiwi nakambe.

XITORI XA 4

MARI COPENY:

NHENHAKATI YA MATI

Nkongomelo: Hi lunghisa swilo

Mahungu ya vundzhaku

- Xitori lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi.
- Xi humelela dorobeni ra Flint, eMichigan.
- Xi humelela eka nkarhi lowu nga hundza wa sweswinyana – loko Barack Obama a ha ri Puresidente wa tiko ra Amerika (kusukela hi 2008 kufikela hi 2016).
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku dyondza swo tala hi nhwanyana lontsongo loyi a thyiweke vito ra Mari Copeny, loyi a tirheke ku lulamisa xiphiko emugangeni wa ka vona.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Edorobeni ra Flint, nchumu lowu nga na chefu lowu vuriwaka lidi wu ngenile ematini ya le pompini. Vanhu vo tala eFlint va sungurile ku vabya swinene hikwalaho ka mati lama.
- Mari Copeny a a ri nhwanyana wa xivindzi wa le Flint. U tsalerile varhangeri mapapila a kombela mpfuno, naswona u byerile vateki va mahungu hi xiphiko lexi.
- Hikokwalaho ka leswi Mari Copeny a nga vulavula, vanhu vo tala va tivile hi mati lama kutani doroba ri kumile mpfuno hi xitalo.

Qhinga ra Ntwisiso: Vutisa swivutiso / Tivutisa

- I yini: Ku ehleketa na ku vutisa swivutiso hi xitori loko u ri karhi u hlaya.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku tshama u ri na ntsakelo na ku kuma swo tala loko u ri karhi u hlaya.
- Xi pfuna njhani: Swi endla leswaku u tshama u tekile xiave naswona swi ku pfuna ku twisisa xitori ku antswa. Swi ku pfuna ku bvumba leswi nga ta humelela eka xitori.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
46, 1	Loko Mari a ri na malembe ya 8, ku vile na xiphiqo xa mati endhawini ya ka vona. Khemikhali leyi vuriwaka lidi a yi thyakisa mati. Vana vo tala va le Flint a va vabya hikokwalaho ko nwa mati ya khemikhali leyi ya nghozi.	Xiyimo lexi xi langutileka xi ri xiphiqo lexikulu swinene! Ndzi tivutisa loko ku ri na leswi Mari a nga swi endlaka?
48, 1	Mari u tekile xiboho xo tsalela Phuresidente Barack Obama papila hi mhaka ya mati lama nga na vuxungu eFlint. Eka papila ra yena, u rhambile Phuresidente ku ta endhawini ya ka vona leswaku a ta twisisa ku antswa hi xiphiqo xa mati.	Ndza tivutisa papila ra Mari leri yaka eka Phuresidente ri ta pfuna ku lulamisa xiphiqo lexi nga kona emugangeni wa ka vona?

Mari Copeny i musingiriki wa muntshwa eka timhaka ta vaaki va Amerika loyi a lweleke mati mo basa edorobeni ra ka vona ra Flint, eMichigan.

Loko Mari a ri na malembe ya 8, ku vile na xiphiqo xa mati endhawini ya ka vona. Khemikhali leyi vuriwaka lidi a yi thyakisa mati. Vana vo tala va le Flint a va vabya hikokwalaho ko nwa mati ya khemikhali leyi ya nghozi. Vaaki va ndhawu ya ka va Mari a va hlundzukile swinene hikuva mati ya vona a ya ri na vuxungu.

Mari na tindzisana ta yena a va tinwela mati lama humaka epompini va nga vileli. Xikan'wekan'we, a va fanele ku yima ku nwa mati ya vona. Ematshan'wini, a va fanela ku nwa mati ya le mabodhleleni ya pulasitiki ntsena. Mari a tsakile hikuva a ku nga ri na loyi a vabya eka ndyangu wa ka vona, kambe a hlundzukile swinene hikokwalaho ka vanhu va ndhawu ya ka vona.

Mari u tekile xiboho xo tsalela Phuresidente Barack Obama papila hi mhaka ya mati lama nga na vuxungu eFlint. Eka papila ra yena, u rhambile Phuresidente ku ta endhawini ya ka vona leswaku a ta twisisa ku antswa hi xiphiqo xa mati. U komberile manana wa yena ku rhumela papila.

“Xana wa swi tiva leswaku Phuresidente u kuma magidi ya mapapila masiku hinkwawo? Swi nga endlileka a nga ri voni papila ra wena,” manana wa Mari a n’wi lemukisa. Kambe Mari u n’wi komberile ku ri rhumela.

“U fanele a tiva hi ndlela yo biha leyi hi khomiwaka hayona. Hi cheleriwa vuxungu naswona a ku na loyi a lavaka ku swi lulamisa – hikuva hina a hi vaakatiko va swigwili!” a hlamusela.

Endzhaku ka n'hweti, ku rile riqingho ra manana wa Mari. Nomboro a yi nga tiviwi. Loko manana wa Mari a hlamula, a ku ri mutirhi wo suka eWhite House.

“Phuresidente Obama u hlaye papila ra Mari. U lava ku amukela xirhambo xo ta eFlint,” ku vula mutirhi.

Loko Mari a fika ekaya kusuka exikolweni, manana wa yena u n'wayiterile kutani a n'wi byela ku tshama ehansi.

“Ndzi na mahungu lamakulu ya wena!” a vula.
“Phuresidente Obama u hlaye papila ra wena... naswona u ta eFlint ku ta hlangana na wena.”

Mari a hlekelela. “Sweswi Phuresidente u ta swi vona leswaku a swi kahle leswaku vaakatiko va kuma vuxungu eka mati ya vona!” ku vula Mari.

Hi nkarhi lowu Phuresidente Obama a nga endzela eFlint hawona, u tshamile ehansi na Mari. “Mapapila mo huma eka vana vo fana na wena hi wona lama endlaka leswaku ndzi va na ku tshemba hi vumundzuku,” a vula.

Ku endza ka Phuresidente ku n'wi endlile leswaku a vona leswaku mati lama nga na vuxungu bya lidi byi endlile yini eka vaakatiko va Flint. Endzhaku ka sweswo, Phuresidente Obama u tivisile Flint tanihi tiko leri nga eka xiyimo xa khombo. U nyikile mpfumelelo wa mali leyi lavekaka ku lulamisa sisiteme ya mati. Hi ku pfumala nkateko, a swi nga olovi ku lulamisa sisiteme ya mati ya Flint. Khombo ra kona, ku lulamisa sisiteme ya mati eFlint a swi nga olovi.

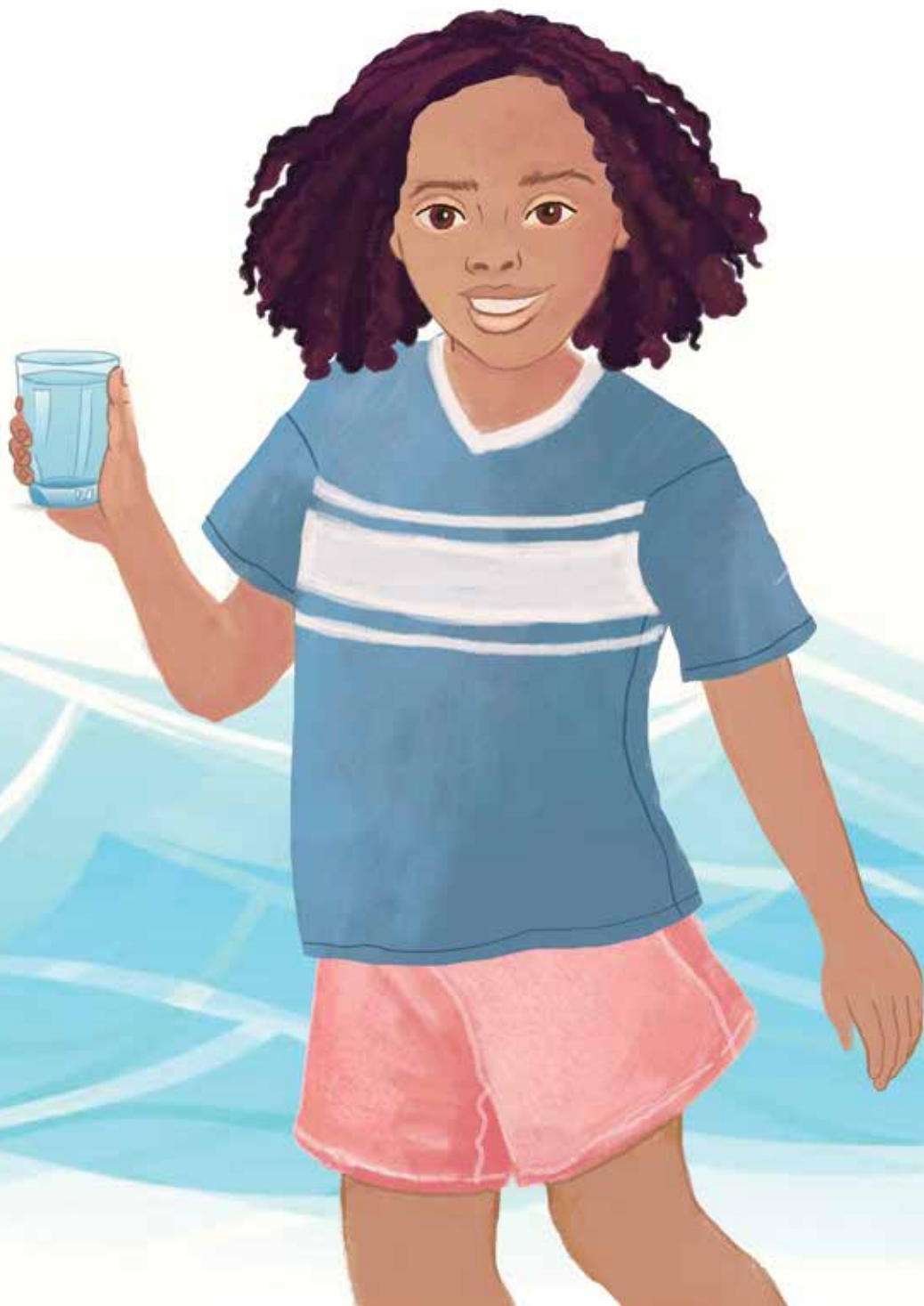

Loko vaakatiko va Flint va ha yimilerile sisiteme ya mati ya vona yi lunghisiwa, Mari u pfunile ku endla leswaku va va na mati mo hlayisileka yo nwa. Xosungula, Mari u pfunile hi ku sungula ntlakuso wa mali yo xavela vanhu vo hlupheka va muganga wa ka vona mati mo nwa ya le mabodheleni.

Kambe mixo wun'wana, Mari u langutile thini ro chela thyaka kutani a lemuka leswaku a ri tele hi mabodhlela ya pulasitiki. U ehlekete hi mapulasitiki hinkwawo lama thyakisaka pulanete. Kusakela siku rolero, u tekile xiboho xo kuma xitshunxo lexi a xi ta va kahle eka mbangu. U sungurile ntlakuso wa mali yo xava swo hluta mati.

Mari a nga yimangi ku lwa na loko xiphiqo xa le ndhawini ya ka vona xi ololoxiwile. U yile emahlweni na ku lwela vana hinkwavo va le United States ku va na mati mo hlayisileka no basa – swi nga ri na mhaka leswaku muganga wu na vusweti.

Ku hlaya ka 1

Vito ra ndhawu ya ka va Mari i mani?

Ndhawu ya ka vona i Flint, Michigan eUnited States.

Xiphiqo emugangeni wa ka va Mari a ku ri yini?

Xiphiqo a ku ri leswi mati a ma ri na ngozi / ngenisela vanhu vuxungu /a ma ri na tikhemikhali.

Hikokwalahokayini Mari a tsalerile Phuresidente Barack Obama papila?

- Hikuva a lava ku pfuna vanhu va muganga wa ka vona.
- Hikuva a ku ri xiphiqo lexikulu lexi a xi fanele ku ololoxiwa naswona a swi tiva leswaku swi lava a kuma mpfuno.
- Hikuva a lava Phuresidente a twisisa xiphiqo xa le Flint.
- Hikuva a swi tiva leswaku Phuresidente u na matimba yo pfuna ku ololoxa xiphiqo lexi a va ri na xona lexikulu.

Ku hlaya ka 2

Xana Mari u endlile yini ku pfuna ndhawu ya ka vona?

- U tsale papila ku ya eka Phuresidente.
- U sungurile ntlakuso wa mali ya mati ya le mabodhleleni na swo hluta mati.

Xana u ehleketa leswaku u nga endla yini loko mati ya le mugangeni wa ka n'wina ma nga hlayisilekangi ku ma nwa?

Ndzi ehleketa leswaku ndzi nga...

U ehleketa leswaku hikokwalahokayini Phuresidente Obama a vurile leswaku vana vo fana na Mari va n'wi nyika ku tshemba eka vumundzuku?

- Hikuva u tekile nkarhi wa yena ku n'wi tsalela papila.
- Hikuva i n'wana un'we lontsongo loyi a nga tiyimisela ku cinca ndhawu ya ka vona hinkwayo.
- Hikuva u tirha hi matimba ku endla swilo swi antswa eka ndhawu ya ka vona.
- Hikuva na loko a ri n'wana, u le ku tirheni ku antswisa ndhawu ya ka vona.

XITORI XA 5

SINDZA RA WASI

Nkongomelo: Hi ringeta
ku tshembeka

**Mahungu ya
vundzhaku**

- Xitori lexi i xitori xo ka xi nga ri ntiyiso.
- Xi humelela eAfrika-Dzonga.
- Xi humelela hi siku rolero.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku ehleketa hi leswi ku tshembeka swi vulaka swona.

**Tipoyinti leti u nga ti
avelaka na vadyondzi**

- Lexi i xitori xa mahanyelo-matitwelo. Switori swa mahanyelo-matitwelo swi tsariwile ku dyondzisa vana hi matitwelo, vuxaka, na mahanyelo. Switori leswi swi kombisa vutshila byo fana na ntwelavusiwana, ku tikhoma, ku tshembeka, ku lulamisa swiphiqo, na ndlela yo hanyisana na van'wana. Xikongomelo i ku pfuna vana ku lemuka matitwelo, ku titoloveta ku hlamula hi ndlela leyi nga fanela, na ku aka vuswikoti lebyinene bya mahanyelo.
- Eka xitori lexi, vadyondzi va nga ehleketa hi milongoti leyi landzelaka:
  - Ntwelavusiwana: Ku twisisa ndlela leyi munghana wa wena a nga ti twaka hayona loko a lahlekeriwile hi nchumu wo karhi.
  - Vunene: Hi byihi vunene lebyi u nga byi endlaka loko nchumu wun'wana wu nga ri wa wena.
  - Xivangelo xa masungulo na mbuyelo: Ku hlayisa sindza swi ta endla leswaku un'wana a va na gome.

Qhinga ra Ntwisiso: Endla mikumbetelo

- I yini: Ku ringanyeta swilo leswi mutsari a nga swi hlamuseliki hi ku kongoma, hi ku tirhisa swipfunaxitshunxo eka xitori.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa tinhlamuselo leti dzikeke na mahungu lama tumbetiweke.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku fikelela nghimeto loko u ri karhi u hlaya, na ku twisisa xitori na swimunhuhatwa ku antswa.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
66, 1	Loko Engeto a fika ekaya a vuya hi le xikolweni, u tekile sindza a ri ambala. U tsakerile sindza evokweni ra yena. Kutani a tilanguta eka xivoni. Sindza a ri hatima. A nga si tshama a va na xilo xo saseka hindlela leyi. Kambe Engeto u ehleketile hi xikandza xa Geeta xo tsana hi nkarhi wa swakudya swa nhlikanhi. U hluvurile sindza a ri hoxa exikhwameni xa yena.	Ndzi ehleketa leswaku Engeto u lava ku hlayisa sindza leri hikuva ri sasekile swinene. Kambe a nge swi koti ku tiphina hi ku ri ambala hikuva u ehleketa leswaku munghana wa yena a nga tsakangi. Ndzi ehleketa leswaku u ta ri tlherisela eka Geeta, hikuva u ri nghanisa exikhwameni xa yena.

Engeto a tsutsumela ekaya kusuka eka munghana wa yena Singita. A ri kusuhi no fika ekaya loko xin'wana xi n'wi koka mahlo. Xin'wana xa wasi no hatima.

U korhamile ku teka sindza ra wasi, ro saseka, ro hatima. Engeto u ri tekile a ya emahlweni no tsutsuma. Dyambu a ri pela, a tshembisile manana wa yena ku vuya ekaya ku nga si va xinyama.

Loko a fika ekaya, u tlakuserile sindza ra yena ehenhla.

“Vona lexi ndzi nga xi kuma!” a huwelela.

U ri ngenisile evokweni ra yena naswona a ri tsakela. A ku ri sayizi ya yena!

“U xi kumile kwihi xexo Engeto?” ku vutisa manana wa yena. “Munhu un’wana u fanele a ri eku xi laveni!”

“Kahlekahle, ndzi xi kumile endlileleni, sweswi i xa mina!” ku vula Engeto, a tilangutile eka xivoni.

Siku leri landzelaka, Engeto u humele ehandle. U tlakusele voko ra yena ehenhla leswaku dyambu ri ta tlhava sindza ra yena ra wasi lerintshwa. U ri langutile loko ri vangama no hatima. A nga si tshama a va na xilo xo saseka hi ndlela leyi.

Hiloko a vona muakelana wa yena, Geeta, a kasakasa endlileleni emahlweni ka yindlu ya ka vona.

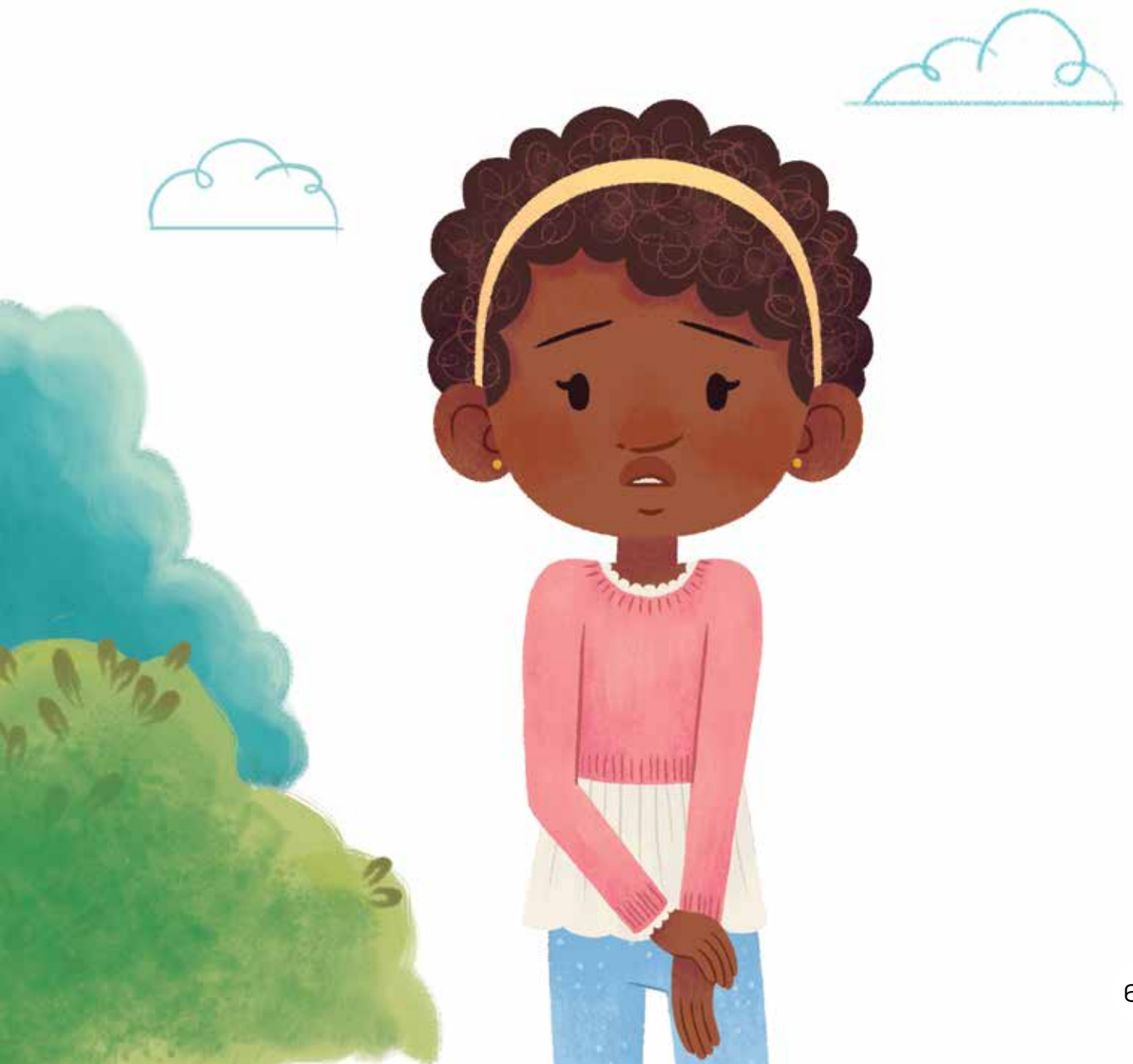
“U endla yini?” Engeto a vutisa.

“Ndzi lava sindza ra mina. Ndzi ehleketa leswaku ri wile loko ndzi tlanga tolo!” ku vula Geeta, a langutileka a nga tsakangi. “I sindza leri ndzi ri rhandzaka swinene.”

“Ohoo,” ku vula Engeto. Engeto u tivutisile loko ku ri rona sindza leri a nga ri kuma. U kokele ehansi voko ra jesi ra yena.

“Ndzi navela onge u nga ri kuma!” a vula. Hiloko a tsutsumela endlwini ya ka vona.

Loko Engeto a fika endzeni, u tsakerile sindza leri a ri ri evokweni ra yena. Hiloko a tilanguta eka xivoni. Sindza a ri hatima naswona a ri sasekile. A swi yimilele hi mahlongati ku komba vanghana va yena exikolweni siku leri landzelaka. Kambe u ehlekete hi Geeta.

“Loko Geeta o vona sindza ra mina lerintshwa ke, naswona ku ri rona leri nga n’wi lahlekela?” Engeto a tivutisa. U hluvurile sindza a ri veka.

Hi siku leri landzelaka hi nkarhi wo wisa, Engeto u tshamile na Geeta na Singita.

“Ndzi lahlekele hi sindza ra mina leri ndzi ri rhandzaka hi ku hela ka vhiki. A ri ri ra wasi naswona ra hatima,” ku vula Geeta. Engeto u ehleketile hi sindza ra wasi ro hatima endzeni ka dirowara ya yena. Sweswi se a swi tiva kahle leswaku i ra Geeta.

“Kambe ndzi ri kumile. I ra mina sweswi!” Engeto a ehleketa. A nga vulangi nchumu.

Loko Engeto a fika ekaya a vuya hi le xikolweni, u tekile sindza a ri ambala. U tsakerile sindza evokweni ra yena. Kutani a tilanguta eka xivoni.

Sindza a ri hatima. A nga si tshama a va na xilo xo saseka hindlela leyi. Kambe Engeto u ehleketile hi xikandza xa Geeta xo tsana hi nkarhi wa swakudya swa nhlikanhi. U hluvurile sindza a ri hoxa exikhwameni xa yena.

Engeto u yile eka muakelana endlwini ya ka Nkuna a fika a gongondza enyangweni. Loko Geeta a hlamula, u yimisele sindza emoyeni.

“Vona lexi ndzi nga xi kuma!” a n’wi tivisa.

Xikandza xa Geeta xi tlharamuka. Engeto a tsakile ku fana na Geeta loko a n'wi pfuna ku ambala sindza ra wasi ro hatima evokweni.

“Ndza khensa Engeto,” ku vula Geeta. “U ndzi endlilele siku!”

Ku hlaya ka 1

Xana Engeto u kumile yini?

U kumile sindza ra wasi, ro hatima.

Xana Engeto u ri kumile kwihi sindza?

U ri kumile endlileleni.

Hikokwalahokayini Geeta a kasakasa endlileleni emahlweni ka yindlu ya ka vona?

Hikuva u lahlekele hi sindza! A ri eku laveni ka sindza ra yena.

Hikokwalahokayini Engeto a nga ri ambalangi sindza loko a ya exikolweni?

- Hikuva u swi lemukile leswaku sindza leri i ra Geeta.
- Hikuva a nga lavi Geeta a vona sindza.
- Hikuva a lava ku teka sindza leri!

Ku hlaya ka 2

Hikokwalahokayini Engeto a kokile voko ra jesi ra yena?

Ku pfala sindza leri a nga ri kuma leri a ri ambarile.

I yini leswi nga endla siku ra Geeta?

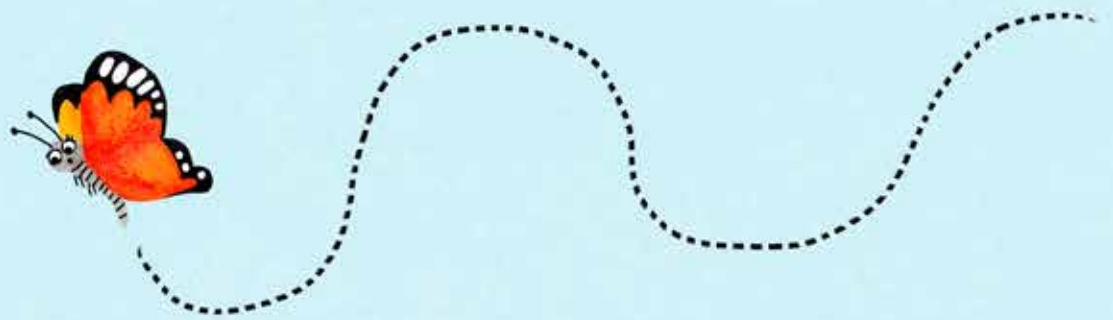
Ku tlhela a kuma sindza ra yena.

Xana Engeto u swi tivise ku yini leswaku sindza leri i ra Geeta?

- Hikuva u vonile Geeta a karhi a lavalava sindza ra yena.
- Hikuva Geeta u n'wi byele leswaku u lahlekeriwe hi sindza ra wasi.

Hikokwalahokayini Engeto a tekile xiboho xo tlherisela Geeta sindza ra yena?

- Hikuva u lemukile leswaku sindza a ku ri ra munghana wa yena.
- Hikuva u lemukile leswaku u ta ambala sindza leri exihundleni ntsena.
- Hikuva u lemukile leswaku swi ta tsakisa munghana wa yena loko a kuma sindza ra yena.
- Hikuva a ku ri swilo swa kahle ku swi endla!

XITORI XA 6 MURISI LOYI A HUWELELA A KU 'NGHALA'

Nkongomelo: Hi ringeta
ku tshembeka

**Mahungu ya
vundzhaku**

- Xitori lexi i xitori xo ka xi nga ri ntiyiso.
- Xi humelela Botswana.
- Xi humelela hi siku rolero.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku ehleketa hi leswi ku tshembeka swi vulaka swona – na leswaku switandzhaku swa ku hemba hi swihi.

**Tipoyinti leti u nga ti
avelaka na vadyondzi**

- Xitori lexi i ntsheketo, ntsheketo wo ka wu nga ri wa ntiyiso lowu nga na dyondzo ya mahanyelo leyi nga erivaleni. Dyondzo ya xitori lexi hileswaku ku na switandzhaku swa ku hemba.
- Xitori lexi xi nga pfuna vadyondzi ku ehleketa hi xivangelo na mbuyelo. Xikombiso: loko u hemba ngopfu (xivangelo), vanhu va nga ha tshika ku ku tshemba loko u ri ekhombyeni hakunene (mbuyelo).
- Xitori lexi xi nga pfuna vadyondzi va wena ku ehleketa hi mavonilelo yo hambanahambana. Xikombiso: Hikokwalahokayini murisi wa swifuwo eka xitori lexi a rila a ku 'nghala'? (Xana u yexe, u borhekile kumbe wa chava?) Eku heteleleni, hikokwalahokayini vaaki va le mugangeni va nga tangi ku ta n'wi pfuna? (Xana va ehleketa leswaku wa hemba kumbe a nga tshembeki?)

Qhinga ra Ntwisiso: Endla mikumbetelo

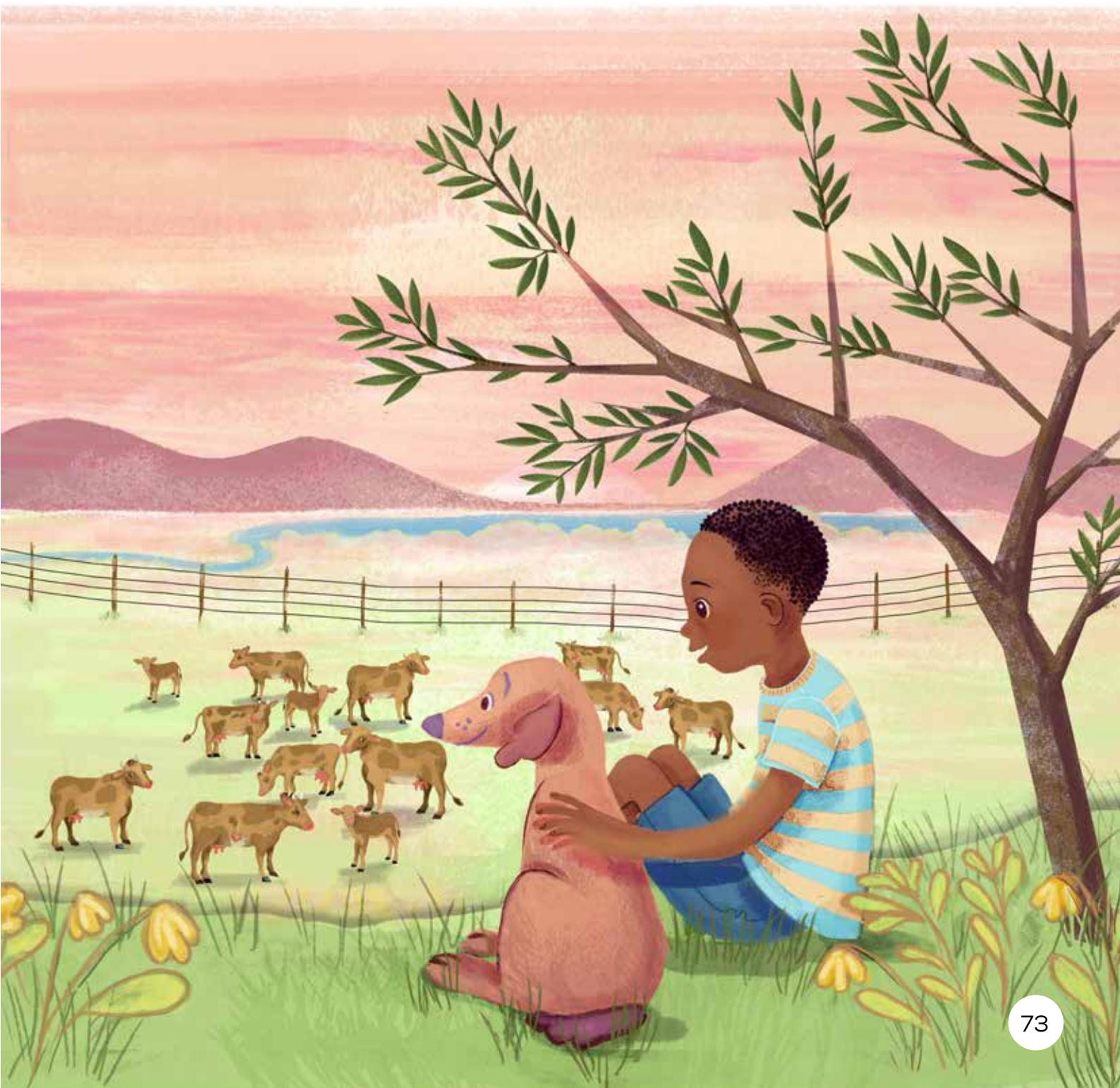
- I yini: Ku ringanyeta swilo leswi mutsari a nga swi hlamuseliki hi ku kongoma, hi ku tirhisa swipfunaxitshunxo eka xitori.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa tinhlamuselo leti dzikeke na mahungu lama tumbetiweke.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku fikelela nghimeto loko u ri karhi u hlaya, na ku twisisa xitori na swimunhuhatwa ku antswa.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
75, 1	Kutani u tivutisile leswaku ku ta endlileka yini loko yin'wana ya tinghala yo hlasela yin'wana ya tihomu ta yena ta nxavo wa le henhla. A huwelela a ku, “Nghala! Nghala! Ku na nghala yi hlongorisaka tihomu ta mina!”	Ndzi ehleketa leswaku Murisi u titwa a chava kumbe a vilerisiwa hileswi nga ta humelela loko nghala yo hlasela tihomu ta yena. Ndzi ehleketa leswaku u lava ku tiva loko vanhu va ta ta ku ta n'wi pfuna.
80, 1	Kambe sweswi, a ku na loyi a nga ta hi ku tsutsuma. Va muganga a va ehleketa leswaku Murisi u ringeta ku va endla swiphukuphuku nakambe.	Ndzi ehleketa leswaku loko vaaki va le mugangeni va twile Murisi a huwelela, va hundzuluxile matiho ya vona na ku n'wi honisa enkarhini lowu!

Mixo wun'wana na wun'wana hi vurhonga, Murisi a famba ku ya lava byanyi bya rihlaza bya tihomu ta yena leswaku ti dya. Siku hinkwaro, hi rirhandzo u rindzile tihomu ta yena ku ti sirhelela eka nghozi yin'wana na yin'wana.

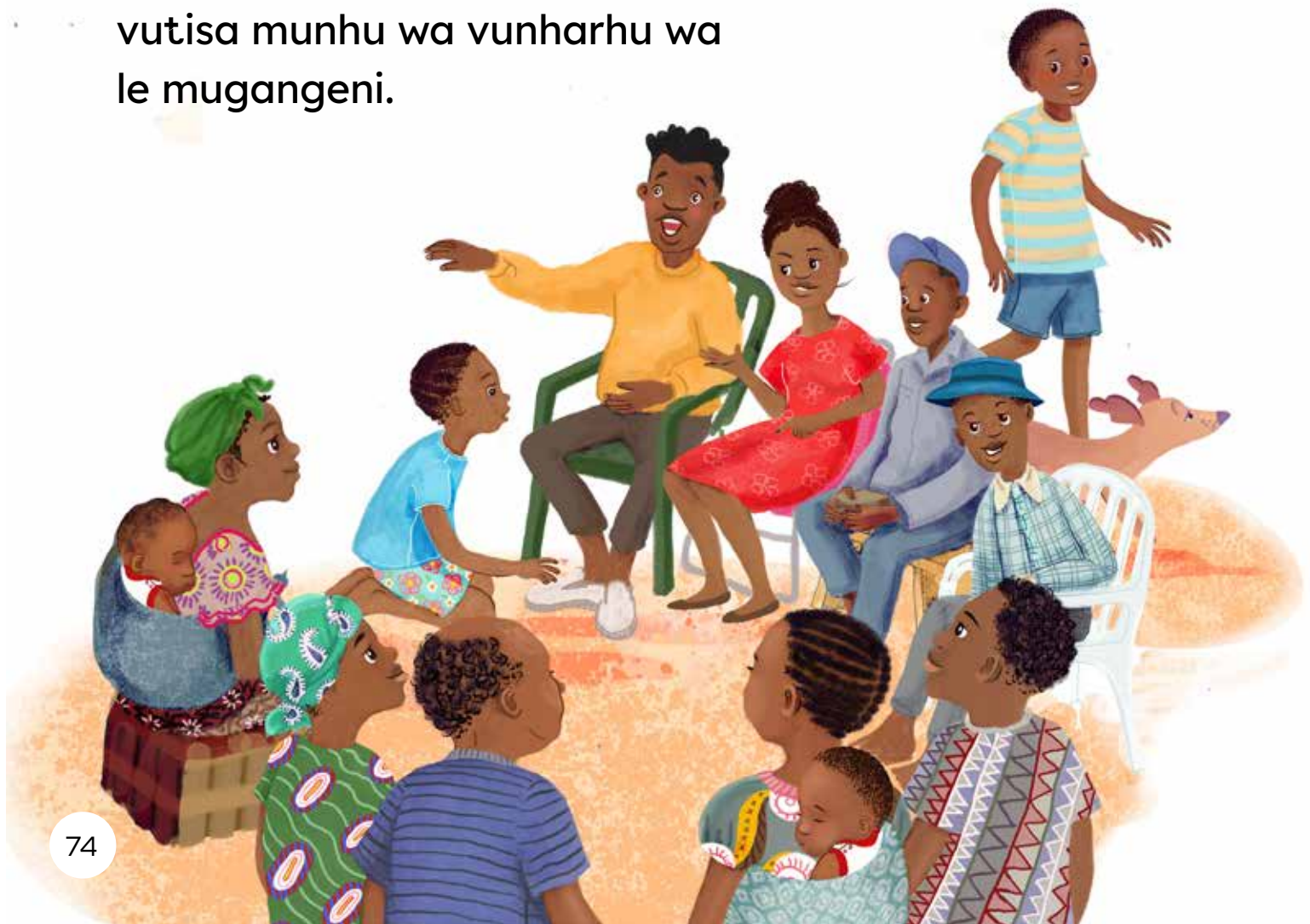

Madyambu man'wana, loko Murisi a ri kusuhi na yindlu ya yena, u hundzile vanhu va muganga va tshamile ehandle va vulavula hi timhaka ta siku.

“Ndzi twile leswaku nghala yin'wana yi balekile entangeni yi hlaserile xirhodyana!” ku vula un'wana eka vanhu va muganga.

“Ndzi hlayile hi mutivi wa sayense loyi a lavaka hi dirowa matihlo eka tihomu hala ndzhaku ku ti sirhelela ku hlaseriwa hi tinghala!” Ku hleka un'wana wa muganga.

“Hi ta endla yini loko nghala yo ta ku ta hlasela tihomu ta muganga wa hina?” ku vutisa munhu wa vunharhu wa le mugangeni.

Mixo lowu nga landzela Murisi u byisile tihomu ta yena hi darata ra Ntanga wa swiharhi wa Makgadikgadi Pans. U vonile nhutlwa yi ri karhi yi dya eka misinya yo leha. U tivutisile hi tinghala loko ti hlasela tinhutlwa. Kutani u tivutisile leswaku ku ta endlileka yini loko yin'wana ya tinghala yo hlasela yin'wana ya tihomu ta yena ta nxavo wa le henhla.

A huwelela a ku, “Nghala! Nghala! Ku na nghala yi hlongorisaka tihomu ta mina!”

Va muganga va tile hi ku tsutsuma ku ta pfuna mufana ku chavisa nghala. Kambe loko va fika edarateni ra ntanga, a va kumangi nghala, naswona a swi nga kombi ku ri na ku hlongorisa. Murisi a nga ha koti na ku tikhoma u hlekelerile swinene loko a vona mpfilungano eswikandzeni swa vona.

“U nga huweleli u ku ‘nghala’ loko ku nga ri na nghala Murisi!” ku gungula vanhu va muganga, va ri karhi va hangalaka.

Nhlikanhi lowu nga landzela, Murisi a borhekile loko a tshamile ehansi ka nsinya lowukulu wa ximuwu a langutile tihomu ta yena ti ri ku dyeni. U hlekelerile loko a ehleketa hi swikandza swo pfilungana swa vanhu va muganga loko va lemuka leswaku va xisiwile. U ehleketile leswaku swi nga hlekisa loko o va endla swiphukuphuku nakambe.

U kokerile moya endzeni kutani a huwelela, “Nghala! Nghala! Ku na nghala yi hlongorisaka tihomu ta mina!”

Vanhu va muganga va tile hi ku tsutsuma ku ta pfuna mufana ku chavisa nghala. Kambe loko va fika ensinyeni wa ximuwu, a va kumangi nghala nakambe, naswona a a swi nga kombi ku ri na ku hlongorisana. Murisi u hlekelerile a ba pongo loko a vona swikandza swa vona swo kariha.

“U nga huweleli u ku ‘nghala’ loko ku nga ri na nghala!” ku huwelela un’wana wa vanhu va muganga.

“I ku nyadza na ku pfumala xichavo eka wena ku va u hi xisa!” ku huwelela wansati un’wana wa muganga a ri karhi a famba.

Siku leri nga landzela, Murisi u yisile tihomu ta yena ku ya nwa mati eribuweni ra nambu. U tshamile a ri karhi a ehleketa hi vuxisi byo hlekisa lebyi a byi endlileleke vanhu va muganga.

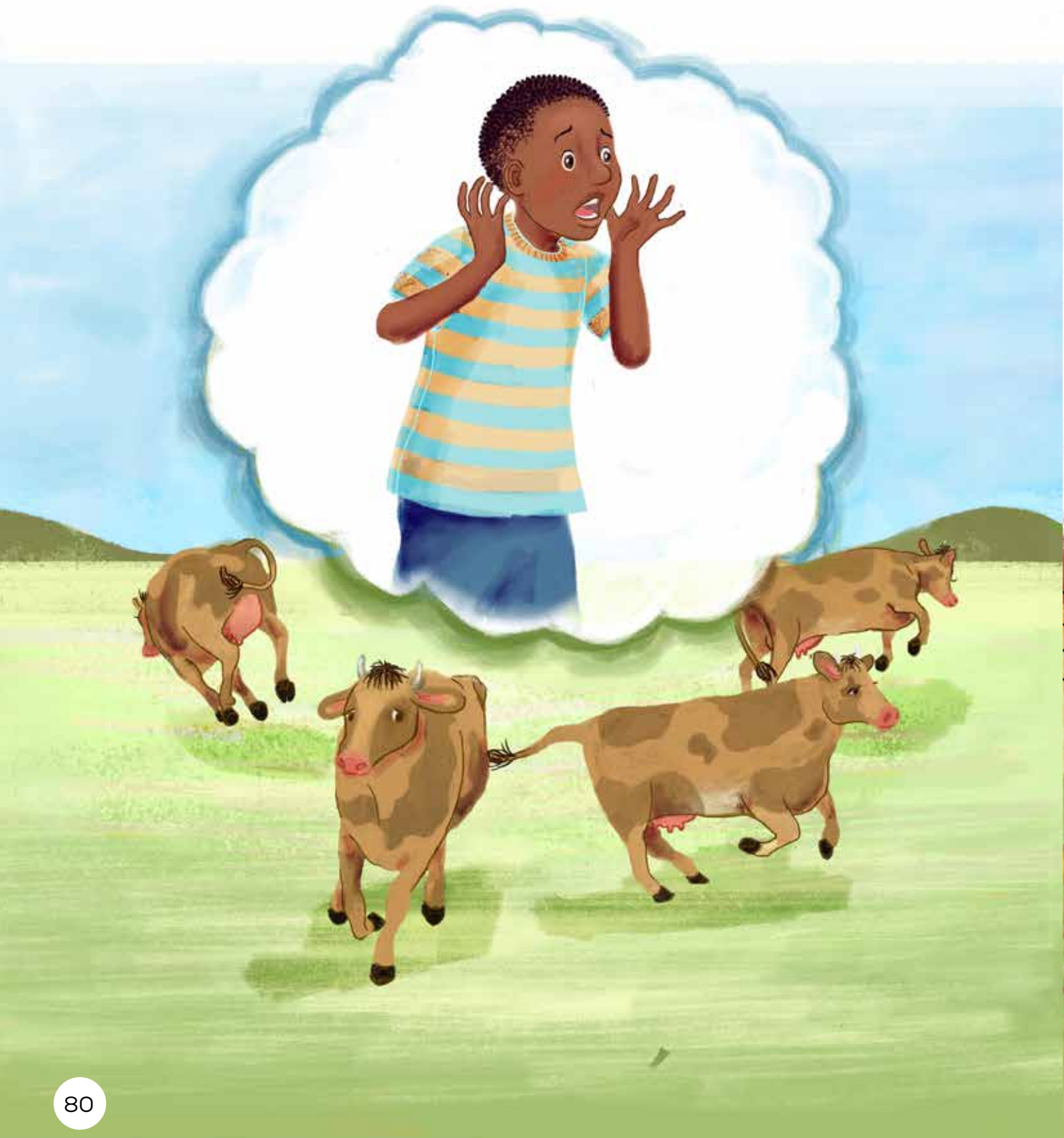
Hi xinkadyana, swin'wana a swi nga tshamisekangi. U hlamarisiwile hi ku bongela ehenhla ka tihomu ta yena. Swingelengele swa tona a swi rila loko ti ri karhi ti tsutsuma ti ya matlhelo hinkwawo. Hiloko, nghala ya xisati yi tlula yi huma enhoveni yi tlulela xirhodyana xa yena. Murisi a nga tshembangi mahlo ya yena.

“Nghala! Nghala! Ku na nghala yi hlongorisaka tihomu ta mina!”
Murisi a huwelela hi nhlomulo.

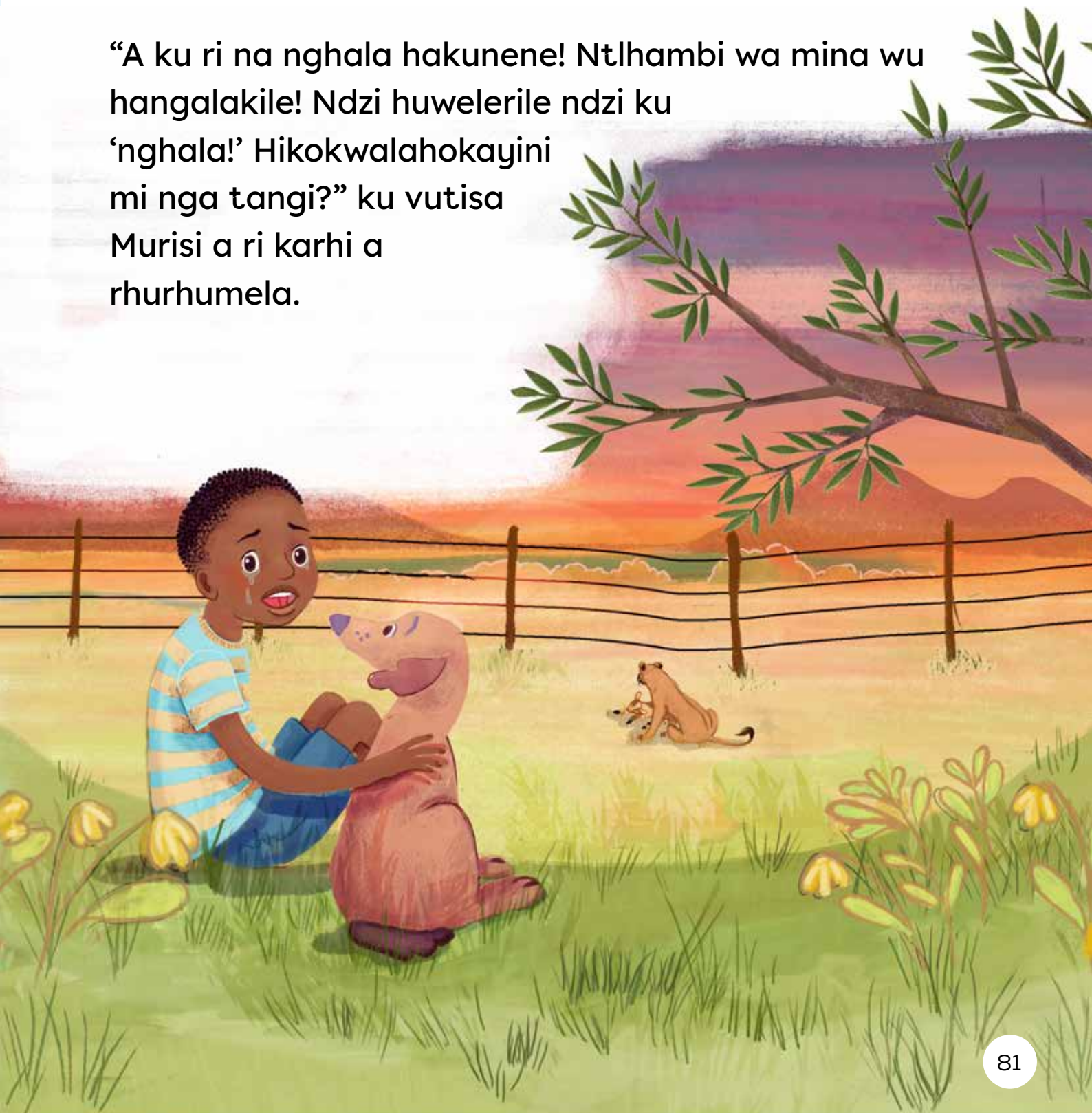

Kambe sweswi, a ku na loyi a nga ta hi ku tsutsuma.
Va muganga a va ehleketa leswaku Murisi u ringeta
ku va endla swiphukuphuku nakambe.

Hi mpimavayeni, va muganga va tivutisile leswaku hikokwalahokayini Murisi a nga si vuya ekaya. Va n'wi lavile na lero lava kufikela loko va ta n'wi kuma a rila - a chava na ku famba. Nghala ya xisati a yi tshamile ehenhla ka xirhodyana lexi yi nga xi khoma, xikandza xa yona xi tele hi ngati.

“A ku ri na nghala hakunene! Ntlhambi wa mina wu hangalakile! Ndzi huwelerile ndzi ku ‘nghala!’ Hikokwalahokayini mi nga tangi?” ku vutisa Murisi a ri karhi a rhurhumela.

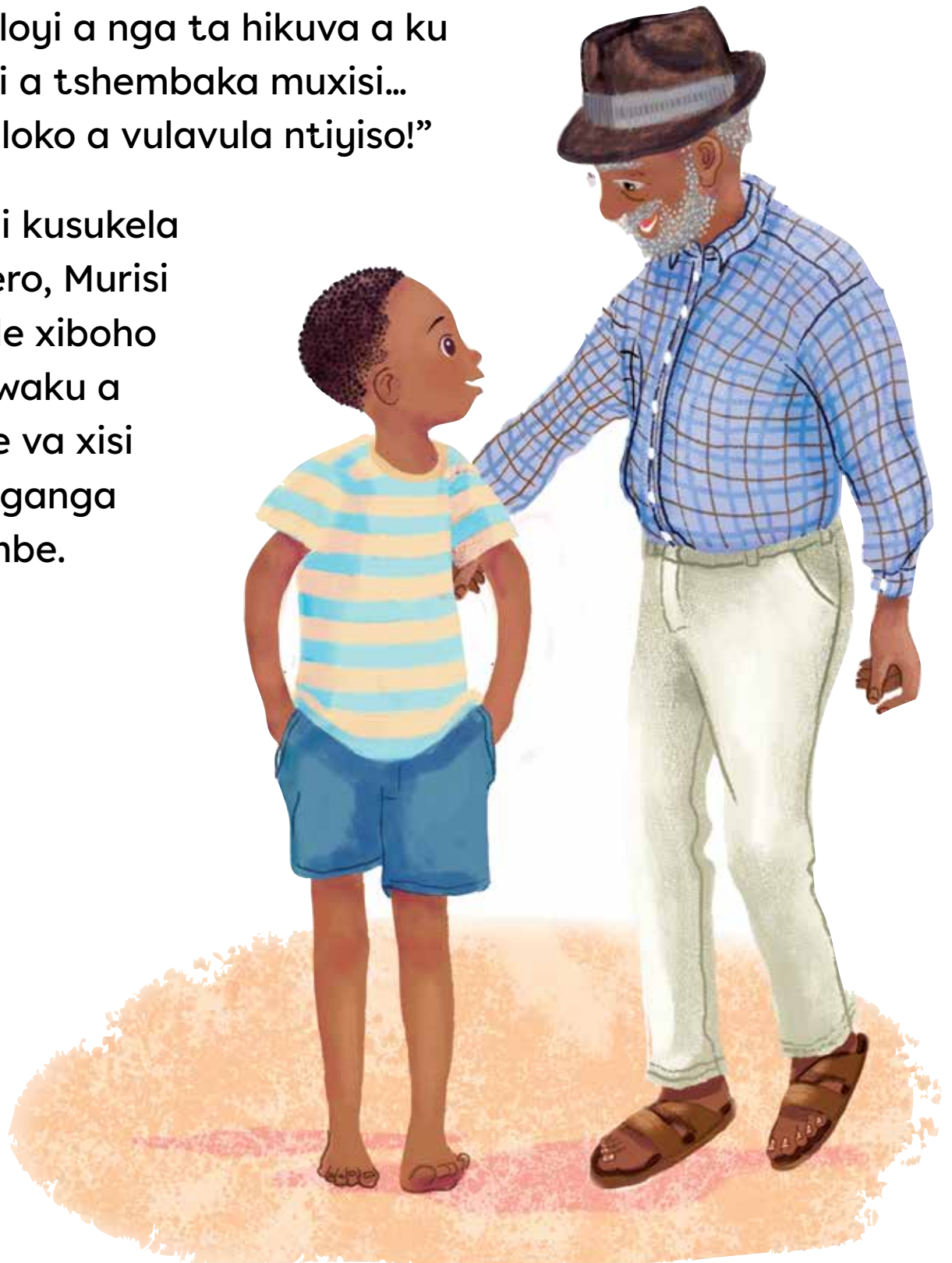

Mukhalabya u ringetile ku n’wi chavelela loko va ri karhi va tlhelela emugangeni.

“Hi ta ku pfuna ku kuma tihomu ta wena leti lahlekeke namixo,” a vula, a ri karhi a veka voko ra yena eka Murisi. “A ku na loyi a nga ta hikuva a ku na loyi a tshembaka muxisi... hambiloko a vulavula ntiyiso!”

Kutani kusukela siku rero, Murisi u tekile xiboho xa leswaku a nge he va xisi va muganga nakambe.

Ku hlaya ka 1

Xana Murisi u va xisile ka ngaki va le mugangeni wa yena?

U va xisile kambirhi.

I xiharhi muni lexi nga hlasela tihomu ta Murisi?

Nghala yi hlongorisile tihomu ta yena.

Hikokwalahokayini va muganga va nga tangi hi ku tsutsuma loko nghala yi hlaserile tihomu ta Murisi swa ntiyiso?

- Hikuva Murisi u huwelerile a ku “nghala” kambirhi eku sungurileni, kambe a ku nga ri na nghala!
- Hikuva Murisi u va xisile kambirhi kutani a va nga ha n’wi tshembi.
- Hikuva a swi twala swi fana loko Murisi a hamba na loko a vulavula ntiyiso.
- Hikuva a nga kona loji a tshembaka munhu wo hamba – na loko a vulavula ntiyiso.

Ku hlaya ka 2

Xana Murisi u hembile a ku yini?

U hembile a ku ku na nghala leyi hlongorisaka tihomu ta yena, hambileswi a yi nga ri kona.

Xana u nga kumbetela leswaku Murisi u tshama ekusuhi na ntanga wihi wa swiharhi?

Ndzi nga kumbetela leswaku Murisi u tshama ekusuhi na ntanga wa swiharhi wa Makgadikgadi Pans, hikuva u byisa tihomu ta yena ekusuhi na darata.

Hikokwalahokayini Murisi a tekile xiboho xo ka a nga ha xisi va muganga nakambe?

- Hikuva u lemukile leswaku swi endlile va muganga va twa va nga xiximiwi / va hlundzukile / va siringekile.
- Hikuva u lemukile leswaku loko a va xisa, swi vula leswaku a va nge ti loko a va lava.
- Hikuva u swi vonile leswaku ku xisa vanhu swi na switandzhaku swo ka swi nga ri kahle.

XITORI XA 7 VUTOMI BYO PFUMALA SWIPIMELO

Nkongomelo: Dyondzo ya hina

**Mahungu ya
vundzhaku**

- Xitori lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi.
- It is set in Tanzania. Xi humelela eThanzaniya.
- Xi humelela eka nkarhi lowu nga hundza wa sweswinyana.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku dyondza swo tala hi munhu wa ntiyiso loyi a vuriwaka Rebeca Gyumi, loyi a kuleke a ri karhi a tiva ndlela leyi dyondzo yi nga ya nkoka hakona eka vana hinkwavo.

**Tipoyinti leti u nga ti
avelaka na vadyondzi**

- Rebeca Gyumi i gqweta ra le Thanzaniya na mulweri wa timfanelo ta vana loyi a tirheke ku sirhelela vanhwanyana eka ku tekiwa va ha ri vana. Tanihi nhwanyana lontsongo, Rebeca u rhangerile nandzu wa le khoto laha a nga hlula naswona wu pfunile ku cinca milawu leswaku vanhwanyana va fanele ku va na malembe ya kwalomu ka 18 leswaku va tekiwa eThanzaniya.
- Rebeca u vulavurile erivaleni naswona u tirhisile switori, swikolo na milongoloko ya vaaki ku pfuna vanhwanyana ku titwa va hlayisilekile ku vika swiphiqo na ku tihlawulela leswi vona va lavaka swona.

Qhinga ra Ntwisiso: Endla mikambisiso

- I yini: Ku teka xiboho xa loko u tsakela xitori kumbe swiboho leswi tekiwaka hi swimunhuhatwa.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku tumbuluxa mavonilelo ya wena n'wini na ku twisisa xitori hi vuenti kumbe hi ku hetiseka.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku ehleketa hi mahungu ya xitori na leswi u pfumelelanaka na swona.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
89, 3	“Manana wa mina u te vukati i bya nkoka ku tlula xikolo eka vanhwanyana,” ku vula munghana un’wana.	A hi kambisiseni xiphiqo lexi nga eka xitori lexi: a hi vanhu hinkwavo lava ehleketaka leswaku vanhwanyana va lava dyondzo.
92, 1	Vusiku byebyo, Rebeca u byerile manana wa yena hi vanhwanyana hinkwavo lava nga tshika xikolo. “Ndzi kombela u ndzi tshika ndzi tshama exikolweni!” ku rila Rebeca. “Xikolo i xa nkoka swinene!” ku vuyilelela manana wa yena, “Eka vanhwanyana na le ka vafana!”	Ndzi endlile nkambisiso wa leswaku manana wa Rebeca u ehleketa leswaku dyondzo i ya nkoka eka munhu un’wana na un’wana – vanhwanyana na vafana. A ndzi ehleketi leswaku manana wa Rebeca u ta n’wi pfumelela ku tshika xikolo.

Rebeca a yimilele ku sungula xikolo vutomi bya yena hinkwabyo! Kusakela loko a ha ri ricece, vatswari va yena a va n’wi byela hilaha dyondzo yi nga na nkoka hakona.

“Xikolo i xa nkoka swinene,” ku vula manana wa yena.

“Dyondzo ya wena yi ta ku nyika vutomi byo pfumala swipimelo!” hahani wa yena a n’wi yimbelelela.

Tanihi n'wana lontsongo, Rebeca a rhandza xikolo. A ri munghana wa vanhwanyana vo tala vo tlhariha, lava nga na tinyiko va le xikolweni xa le hansi xa Mazengo eDodoma, endhawini ya ka vona eThanzaniya.

“Xikolo i xa nkoka!” manana wa yena a n'wi byela mixo wun'wana na wun'wana.

“Dyondzo ya wena yi ta ku nyika vutomi byo pfumala swipimelo!” hahani wa yena a n'wi byela ndzhenga wun'wana na wun'wana.

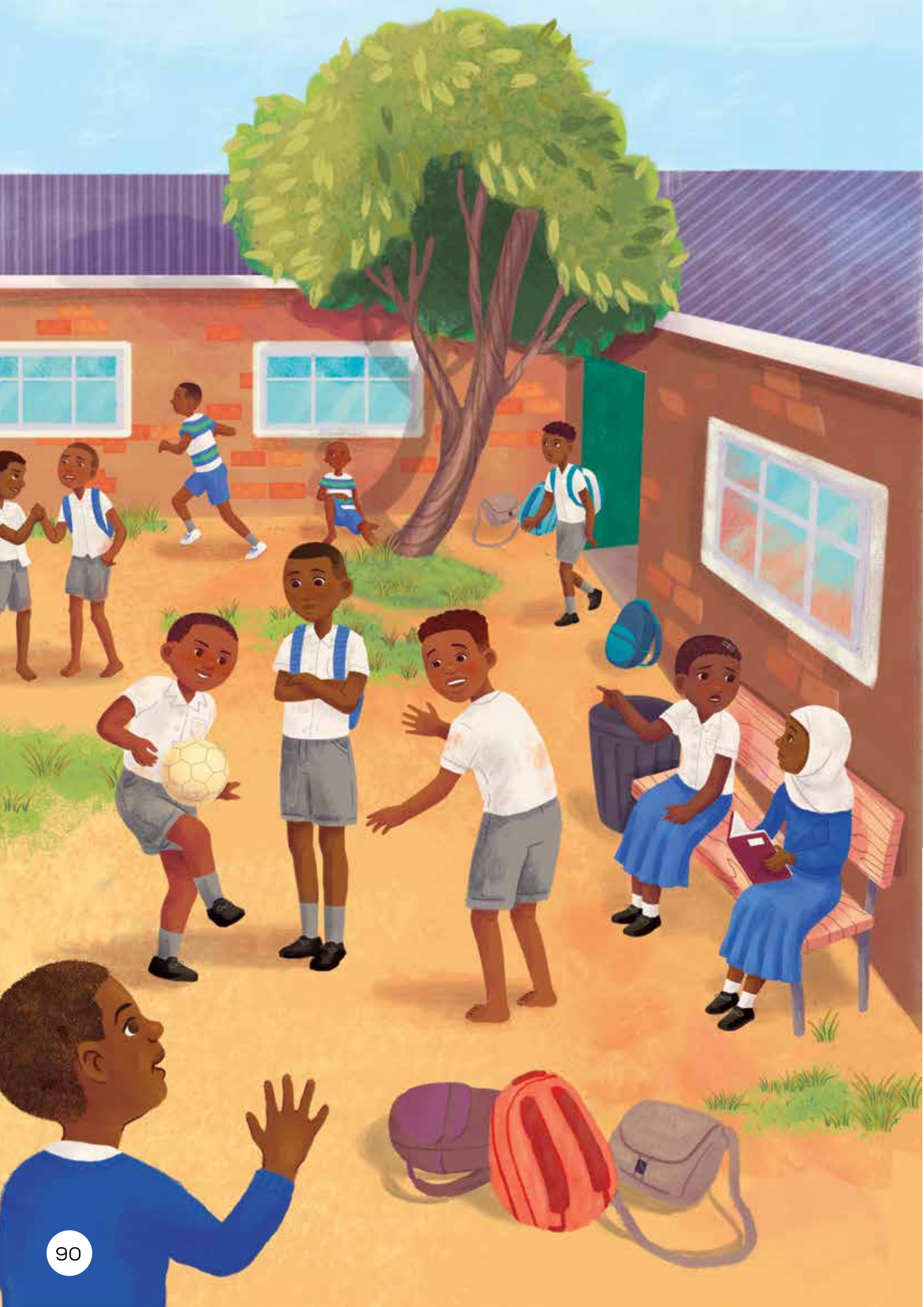
Loko Rebeca a ri karhi a kula, u lemukile leswaku vanhwanyana van'wana etlilasini ya yena a va ha ti exikolweni. Rebeca a twa onge a nga endla xin'wana na xin'wana hi dyondzo! Kambe, a swi vona leswaku a hinkwavo vadyondzikulobye lava kumileke hungu leri fanaka ekaya.

“Buti wa mina u te vanhwanyana a va tlharihangisi kufana na vafana!” un'wana wa vanghana va yena u n'wi byerile.

“Manana wa mina u te vukati i bya nkoka ku tlula xikolo eka vanhwanyana,” ku vula munghana un'wana.

“Hikokwalahokayini vafana va nga tshiki xikolo, kambe vanhwanyana vo tala va tshikile?” Rebeca a tivutisa.

Vusiku byebyo, Rebeca u byerile manana wa yena hi vanhwanyana hinkwavo lava nga tshika xikolo.

“Ndzi kombela u ndzi tshika ndzi tshama exikolweni!” ku rila Rebeca.

“Xikolo i xa nkoka swinene!” ku vuyilelela manana wa yena, “Eka vanhwanyana na le ka vafana!”

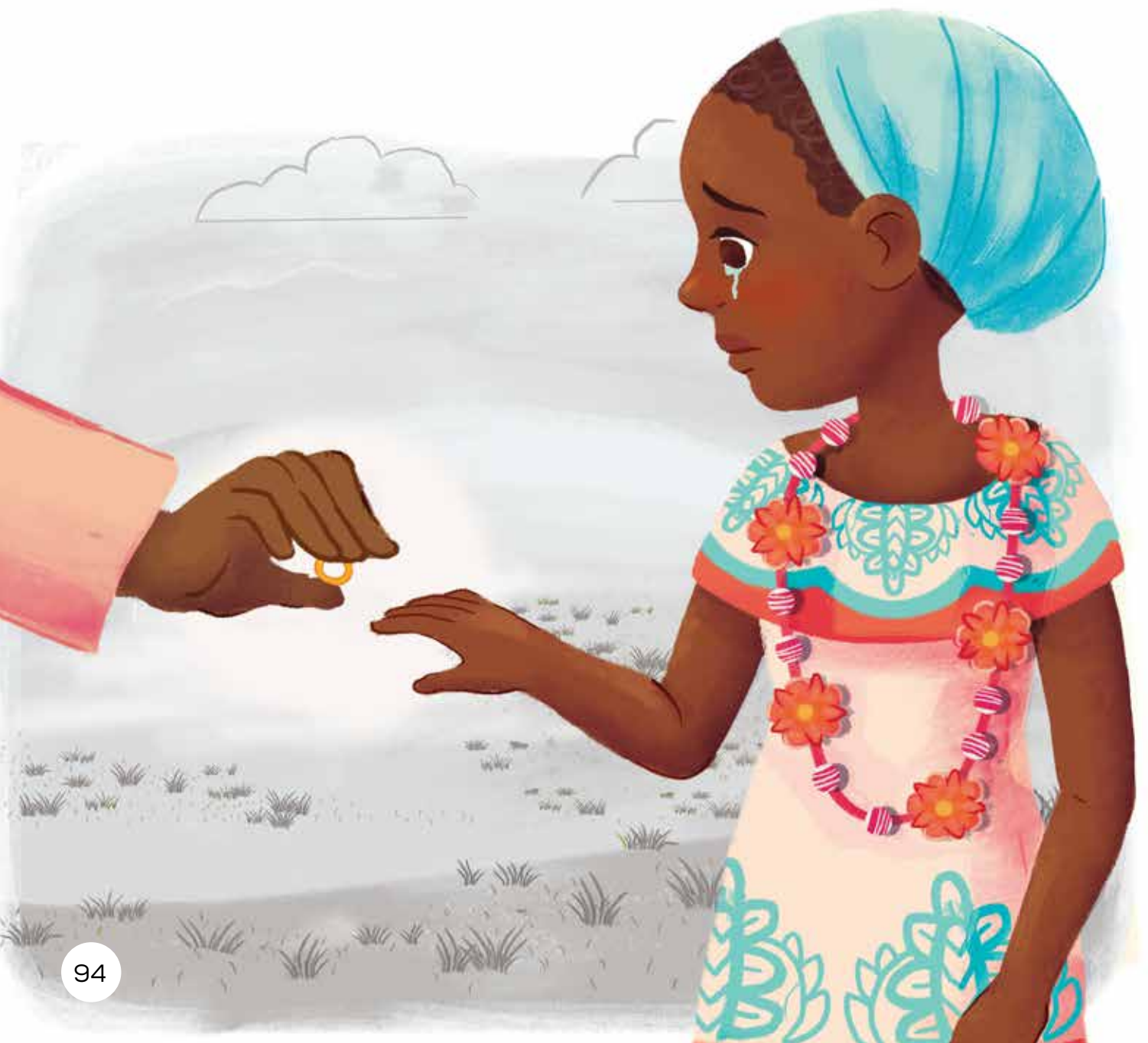
“Dyondzo ya wena yi ta ku nyika vutomi byo pfumala swipimelo!” ku vuyilelela hahani wa yena.

Rebeca u titwa a ri na nkateko. A navela onge vanhwanyana hinkwavo va le tlilasini ya yena a va kuma nseketelo wo fana ekaya. Rebeca u tekile xiboho xa leswaku u ta tirhisa dyondzo ya yena ku pfuna vanhwanyana kufana na yena.

Eyunivhesiti ya Dar es Salaam, Rebeca u tekile xiboho xo dyondza nawu. U dyondzile hi nawu wa Thanzaniya, lowu a wu pfumelela vanhwanyana ku tekiwa va ha ri vatsongo – va ri na 14 wa malembe. Kambe, malembe ya vafana a ku ri 18! “Lexi xi nga va xona xivangelo lexi endlileke vanhwanyana vo tala va tshika xikolo,” ku ehleketa Rebeca. “Ndzi lava ku wu cinca nawu lowu!”

Endzhaku ko thwasa, Rebeca na vatirhikulobye va tirhile hi matimba ku ringeta ku cinca nawu lowu. Vanhu vo tala a va vula leswaku a va lwisana na mitolovelolo ya le Thanzaniya. Kambe Rebeca u arile. “Ntolovelolo wun’wana na wun’wana lowu twisaka vanhwanyana ku vava a hi ntolovelolo lowu hi nga wu hlayisaka!” a kaneta.

Rebeca na vatirhikulobye va andlarile nkaneto wa vona emahlweni ka vaahluri eHubyeni ya le Henhla ya Thanzaniya. Vaahluri va pfumelelanile na xipano xa Rebeca kutani va teka xiboho xo cinca nawu wa Thanzaniya. Leswi a swi vula leswaku malembe ya vanhwanyana yo amukeleka yo tekiwa ya cinciwile ya va 18, malembe lama ringanaka na ya vafana!

Hambileswi nawu wu nga cinciwa, Rebeca a nga tshikangi ku tirha hi matimba ku lwela timfanelo ta vanhwanyana. Rebeca wa ha tirha hi ku tikarhata ku tiyisisa leswaku vanhwanyana hinkwavo va tiva leswaku xikolo i xa nkoka, na leswaku dyondzo yi ta va nyika vutomi byo pfumala swipimelo!

Ku hlaya ka 1

Xana xitori lexi xi humelela kwihi?

EThanzaniya.

Xana ku na xiphiqo xihi eka xitori?

- Ku na xiphiqo xo va vanhwanyana va tshika xikolo.
- Ku na xiphiqo xo va vanhu van'wana va ehleketa leswaku dyondza a hi ya nkoka eka vanhwanyana.

Xana Rebeca u endlile yini ku ringeta ku ololoxa xiphiqo?

- U tekile xiboho xa ku va mujimileri.
- U lwisanile na milawu yo ka yi nga ri kahle.

Hikokwalahokayini u ehleketa leswaku Rebeca a nga tshikangi xikolo?

- Hikuva a rhandza xikolo.
- Hikuva ndyangu wa yena a wu ehleketa leswaku dyondzo yi na nkoka swinene.
- Hikuva ndyangu wa yena a wu lava leswaku a va na vutomi byo pfumala swipimelo.
- Hikuva a va tshamilela ku n'wi byela leswaku dyondzo yi na nkoka swinene – eka vanhwanyana na vafana.

Ku hlaya ka 2

I mani loyi a byeleke Rebeca leswaku dyondzo i ya nkoka?

Vatswari va yena.

Hikokwalahokayini vanhwanyana va tshika xikolo vafana va nga tshiki?

- Hikuva a va ya evukatini.
- Hikuva nawu a wu ku vanhwanyana va nga tekiwa va ha ri lavatsongo ku tlula vafana.

U nga endla nkambisiso hi Rebeca? U ehleketa leswaku i munhu wa njhani?

Ndzi ehleketa leswaku i... hikuva...

Hikokwalahokayini u ehleketa leswaku Rebeca a tiyimiserile ku cinca nawu wa Thanzaniya?

- Hikuva a dyondzisiwile leswaku dyondzo i xilo xa nkoka swinene.
- Hikuva u vonile leswaku nawu a wu vula leswaku vanhwanyana vo tala va tshika xikolo ku tlula vafana.
- Hikuva a lava ku tiyisisa leswaku vanhwanyana hinkwavo va kuma dyondza va nga si tekiwa.
- Hikuva a lava vanhwanyana va tiva leswaku va nga endla xin'wana na xin'wana lexi va lavaka ku va xona!
- Hikuva a vona leswaku nawu a wu ri na ntshikilelo wo ka wu nga ri kahle eka vanhwanyana va le mugangeni wa ka vona.

XITORI XA 8

MATIMBA YA

DYONDZO

Nkongomelo: Dyondzo ya hina

Mahungu ya vundzhaku

- Xitori lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi
- Xi humelela ePhakisitani.
- Swi humelela eka nkarhi lowu nga hundza wa sweswinyana (kwalomu ka 2012).
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku dyondza swo tala hi munhu wa ntiyiso loyi a vuriwaka Malala Yousafzai, loyi a yaka emahlweni a lwela leswaku vanhwanyana hinkwavo va kuma dyondzo.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Emisaveni hinkwayo, vanhwanyana vo tlula 130 wa timiliyoni a va ngeni xikolo hikwalaho ka xihlawuhlawu xa rimbewu.
- Malala Yousafzai (u vitaniwa: mah-lah-lah yoo-sahf-zai) i nhwanyana wa le Phakisitani loyi a vulavuleke hi mfanelo ya vanhu hinkwavo yo ya exikolweni, ngopfungopfu vanhwanyana.
- U pfunile vanhu hi ku vulavula, ku tsala (xitori xa yena xi le ka buku leyi vuriwaka Ndzi Malala), na ku seketela milongoloko leyi rhumelaka vanhwanyana exikolweni.

Qhinga ra Ntwisiso: Endla ku yelana

- I yini: Ku ehleketa hi ndlela leyi xitori xi fambisanaka hayona na vutomi bya wena n'wini, tibuku tin'wana kumbe misava.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa xitori ku antswa hi ku xi hlenganisa na swilo leswi u swi tivaka.
- Xi pfuna njhani: Swi endla leswaku xitori xi va na nhlamuselo no olova ku xi tsundzuka.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
102, 4	“I ntirho wa mina ku tiyisisa leswaku vanhwanyana va le mugangeni wa ka hina va nyikiwa nkarhi lowu vafana va nga na wona,” tatana wa Malala a hlamula a tiyisisile. U langutile xinhwanyatana xa yena xi kula na ku dyondza na swinhwanyetana swa le Mingora.	Ndzi nga endla vuyilelanisi. Malala na Rebeca Gyumi havambirhi a va ri na mindyangu leyi a yi va seketela ekaya. Mindyangu leyimbirhi a yi khathalela na ku tiyisisa leswaku vana va vona va vanhwanyana va na tidyondzo letinene.
111, 1	Loko a ri na 17 wa malembe, Malala u kumile sagwadi ra Nobel Peace. U vile muhluri lontsongo loyi a nga tshama a va kona! Malala u yile emahlweni na ku tirha ku tumbuluxa misava leyi vanhwanyana hinkwavo va nga dyondzaka na ku rhangela.	Malala na Rebeca havambirhi va ya emahlweni va lwela vanhwanyana leswaku va ya exikolweni. Havumbirhi bya vona va khathalela leswaku vanhwanyana va va na nkarhi lowu fanaka na wa vafana.

Malala u beburiwile eMingora, ePhakisitani hi Mawuwana 12, 1997.

“Loko a ri mufana!” un’wana wa vaakelana a byela Ziauddin, tatana wa Malala.

“U ta endla yini hi nhwanyana – a nge pfuki a ku tisele rifumo ra kahle!” ku vula munhu un’wana, a ri karhi a hlakahla nhloko.

“Ndzi ta nyika Malala nkarhi lowu mufana a nga vaka na wona,” ku hlamula tatana wa yena, a langutile mahlo lamakulu ma n’wana wa yena wa nhwanyana.

Ziauddin u hetisisile xitshembiso xa yena xo nyika Malala na vanhwanyana vo fana na yena nkarhi wun'wana na wun'wana lowu vafana va nga va ka na wona. U sungurile xikolo xa vanhwanyana eMingora.

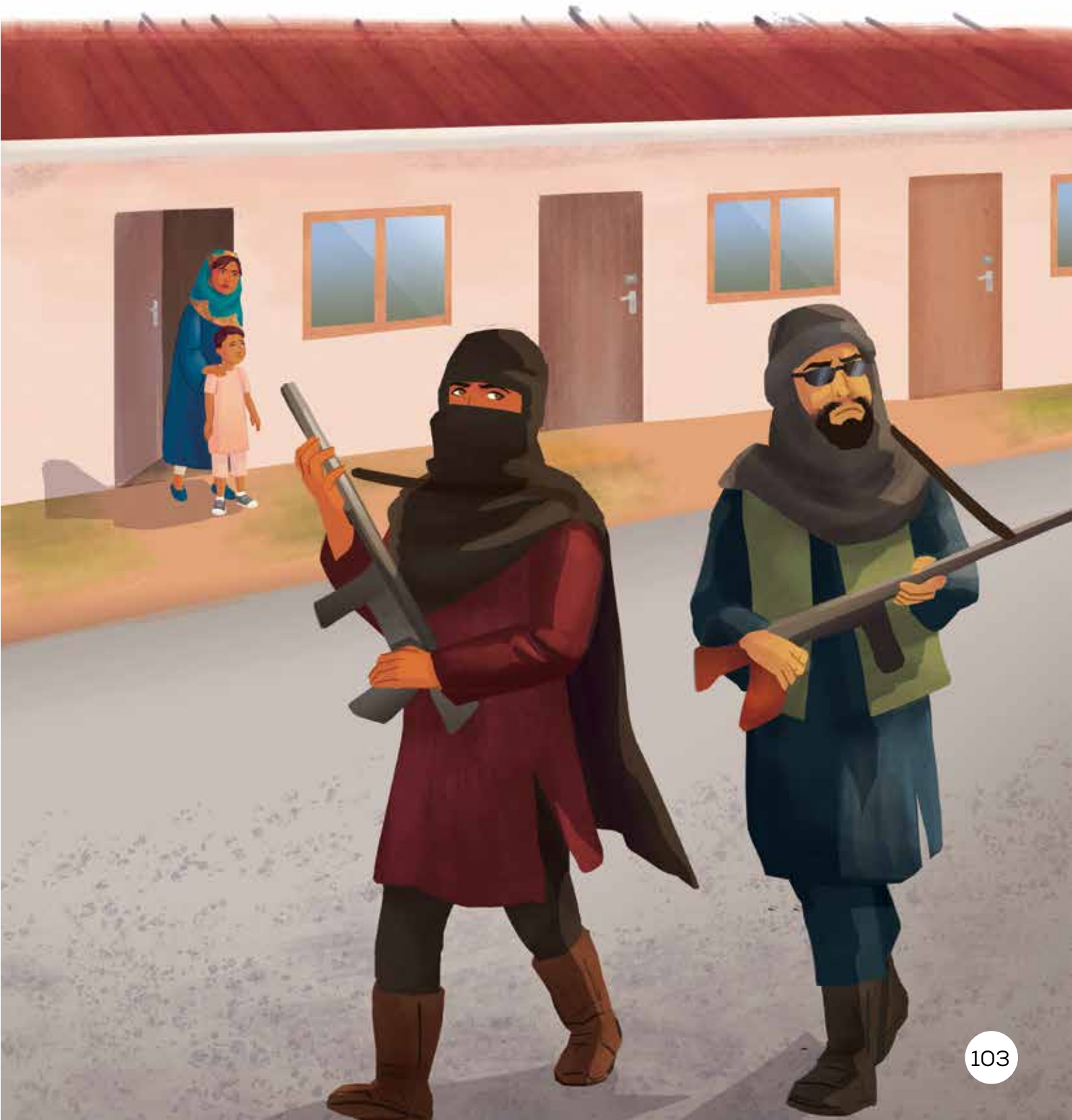
“Hikokwalahokayini u fambisa xikolo xa vanhwanyana?” un'wana wa vaakelana a vutisa Ziauddin loko a ri karhi a famba a ya entirhweni.

“Swi ta pfuna yini ku dyondzisa vanhwanyana?” un'wana a vula, a hlakahla nhloko ya yena.

“I ntirho wa mina ku tiyisisa leswaku vanhwanyana va le mugangeni wa ka hina va nyikiwa nkarhi lowu vafana va nga na wona,” tatana wa Malala a hlamula a tiyisisile. U langutile xinhwanyatana xa yena xi kula na ku dyondza na swinhwanyetana swa le Mingora.

Kambe swilo hinkwaswo swi cincile loko Thalibene yi ta teka muganga wa ka vona. Vutomi byi cincile hi tindlela to tala. Ku yirisiwile ku va na thelevhixini. Ku tlanga vunanga swi yirisiwile. Naswona vanhwanyana va yirisiwile ku ya exikolweni.

Mathalibene a ya hlaserile ku tlula 100 wa swikolo swa vanhwanyana hi nkarhi lowu va nga byela Ziauddin ku pfala minyangwa ya xikolo xa yena.

“A ndzi lava ku nyika Malala na vanhwanyana van’wana nkarhi lowu nyikiwaka vafana – kambe a ndzi nge xungeti vuhlayisileki bya vona,” Ziauddin a ehleketa.

Malala u lelanile na vadyondzikulobye a ri na mihloti ematihlweni ya yena. A nga ehleketi leswaku u ta tlhela a va etlilasini na vanghana va yena nakambe.

Ziauddin u yile emahlweni na ku dyondzisa Malala swilo swo tala ekaya. Kambe Malala a tsundzuka ku dyondza exikolweni na vanhwanyana van'wana vo fana na yena.

Hi Ndzati 2008, Ziauddin u yisile Malala eka tlilabu ya Peshwar Press, nhlangoano wa van'wamahungu. Kwalaho, Malala u nyikile mbulavulo wa yena wo sungula.

“Xana Mathalibene ya teka njhani mfanelo ya mina yo dyondza?” Malala a vutisa vayingiseri va yena. Siku leri landzelaka, marito ya yena ya humile eka maphephahungu na le ka tithelevhixini ePhakisitani, kahlekahle ya fikelerile tindhawu hinkwato.

Malala a swi tiva leswaku marito ya yena ya ta hlundzukisa Mathalibene. Kambe u tekile xiboho xa leswaku a nge miyeli – hambiloko swi n'wi endlile nala.

Malala u yile emahlweni ku vulavulela timfanelo ta yena ta dyondzo. U tsarile bulogo leswaku vanhu hinkwavo va misava va ta twisisa ku xaniseka ka yena. U tlhele a humelela na ku voniwa eka thelevhixini.

“U pfumelela njhani Malala a vulavula hi dyondzo ya vanhwanyana eka thelevhixini?” muakelana un’wana a hlevetela eka Ziauddin.

“Landzelela milawu ya Thalibene!” ku holova un’wana, a hlakahla nhloko.

“Ndzi nyikile Malala nkarhi wo fana na wa vafana kutani sweswi, wa tivulavulela,” tatana wa yena a hlamula hi ku tinyungubyisa.

Loko Malala a sungula ku tiviwa swinene, u vile nala naswona a kuma swixungeto swo tala swa rifu. Malala a twa a chava, kambe ku chava ka yena a ku n'wi sivelangi ku vulavula na ku yimilela vanhwanyana.

Hi Hlangula 2012, endlileleni ya yena yo ya ekaya loko a huma eku tsaleni ka xikambelo, wanuna wo ambala masiki u khandziyile bazi ra Malala. “I mani Malala?” a vutisa.

Kutani a balesela Malala eka tlhelo ra ximatsi ra nhloko ya yena. Malala a vavisekile swinene kambe a ha hanya. U tekiwile hi xihahampfhukaphatsa kusuka xibedhlele xa masocha ePhakisitani a ya eka xin’wana, kutani endzhakunyana u fambisiwile hi xihahampfhuka ku ya eUK ku ya tshunguriwa.

Loko Mathalibene ya kuma leswaku Malala u ponile, va humesile xitatimende va vula leswaku va ta n’wi hlasela nakambe loko o vuya ePhakisitani.

Kambe Malala a kuma mahungu ya kahle kusuka emisaveni hinkwayo.

“Ha khensa ku va u rhangela dyondzo ya vanhwanyana,” ku hlaya papila rin’wana.

“U kombile misava ndlela leyi vanhwanyana van’wana va xanisekaka hakona ku kuma dyondza. Ha khensa ku pfuna ku cinca misava,” a hlaya hungu ro huma eka Facebook.

“I ntirho wa mina ku tiyisisa leswaku vanhwanyana hinkwavo va na nkarhi wun’wana na wun’wana lowu vafana va nga na wona,” Malala a teka xiboho.

Loko a ri na 17 wa malembe, Malala u kumile sagwadi ra Nobel Peace. U vile muhluri lontsongo loyi a nga tshama a va kona! Malala u yile emahlweni na ku tirha ku tumbuluxa misava leyi vanhwanyana hinkwavo va nga dyondzaka na ku rhangela.

Ku hlaya ka 1

Malala u beburiwe kwihi?

U beburiwe eMingora, Phakisitani.

Hikokwalahokayini Malala a fanele ku tshika ku ya exikolweni?

- A fanele ku tshika ku ya exikolweni hikuva xikolo a xi yirisiwile eka vanhwanyana.
- A fanele ku tshika ku ya exikolweni loko Mathalibene ya tekile tiko ra vona, hikuva va yirisile vanhwanyana ku nghena xikolo.

Hikokwalahokayini ku xungetiwa vutomi bya Malala hi vaThalibene?

- Hikuva u vulavurile hi timfanelo ta yena to kuma dyondzo.
- Hikuva u humile eka maphephahungu na thelevhixini a vulavula hi nkoka wa dyondzo ya vanhwanyana.
- Hikuva Mathalibene ya yirisile vanhwanyana ku ya exikolweni, kutani Malala u kanetanile na vona.
- Hikokwalaho ka xihlawuhlawu xa rimbewu.

Ku hlaya ka 2

I yini xihlawuhlawu xa rimbewu?

xihlawuhlawu ku ya hi rimbewu hiloko vafana na vanhwanyana va khomiwa hi ndlela yo hambana / va nga nyikiwa mikarhi yo fana.

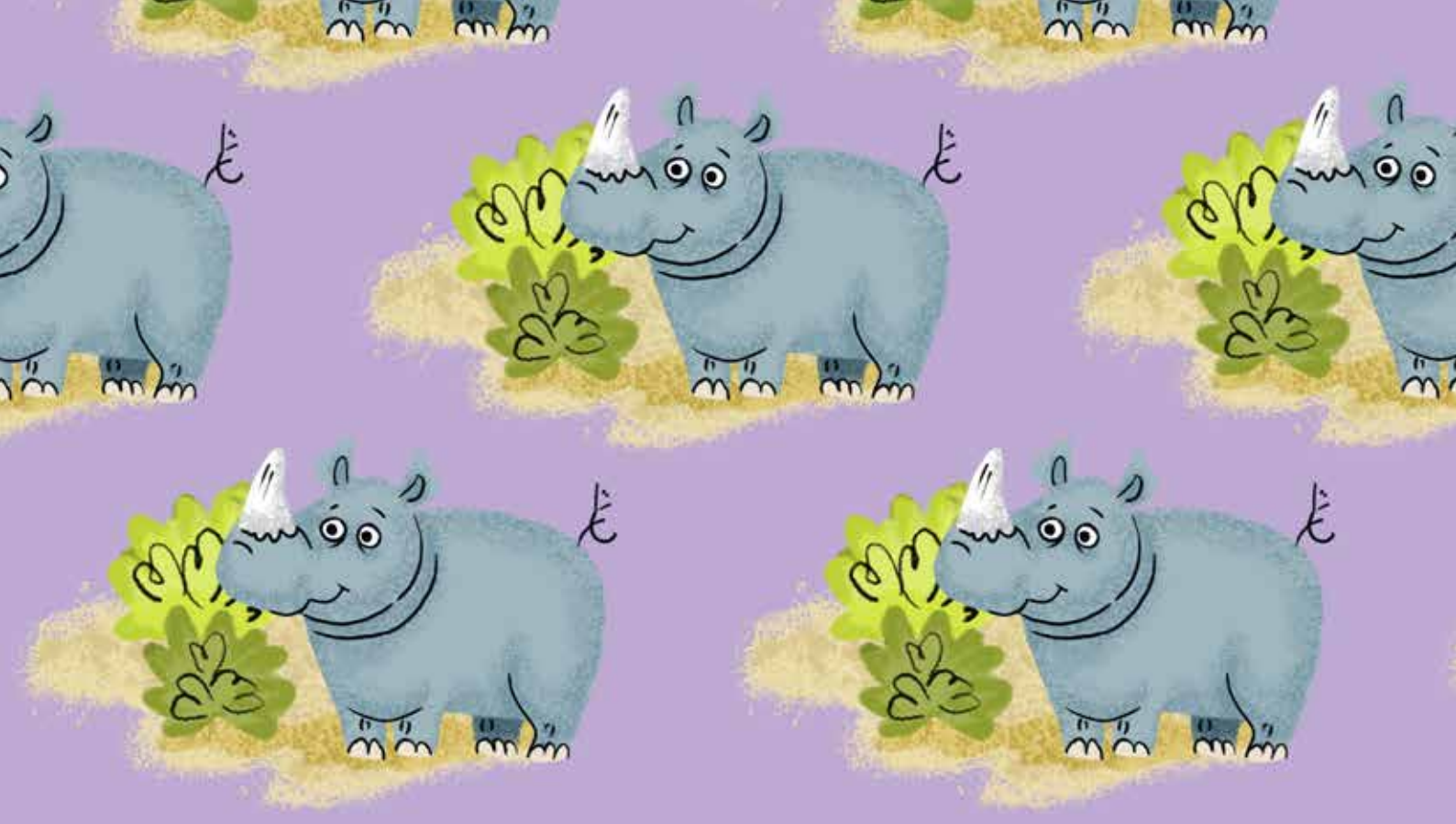
U nga titwa njhani loko un'wana a ku hlawula hikokwalaho ka rimbewu ra wena?

Ndzi nga titwa...hikuva...

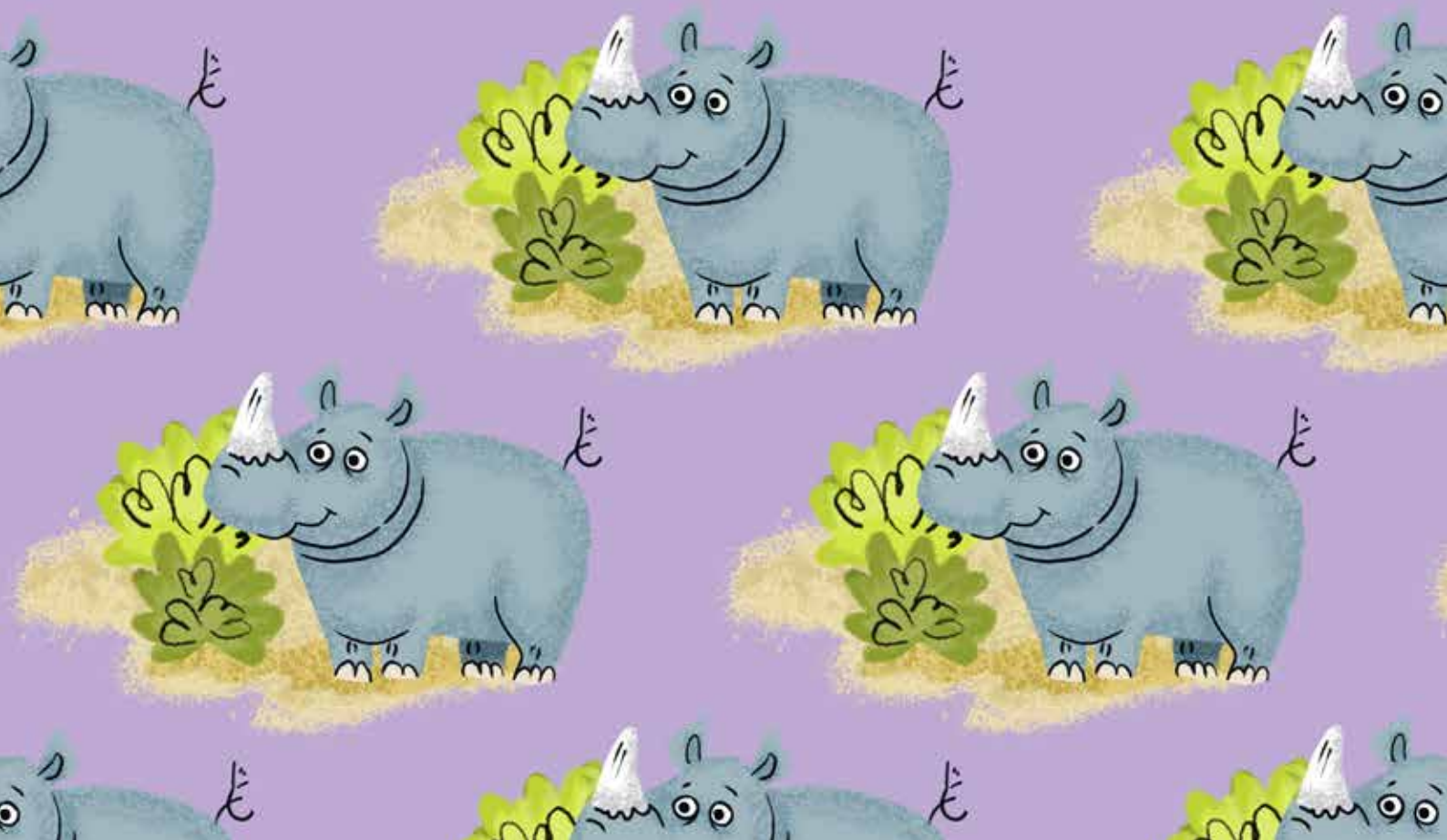
Hikokwalahokayini havambirhi Rebeca Gyumi na Malala Yousafzai va nyikiletele vutomi bya vona ku lwela dyondzo ya vanhwanyana?

- Hikuva havambirhi a va tshembela eka leswaku vanhwanyana va fanele ku kuma mikarhi yo ringana tanihi vafana.
- Hikuva va kulele emindyangwini leyi a yi nga va hlawuli – a va lava vanhwanyana hinkwavo va khomiwa ku fana na vona.
- Hikuva dyondzo a yi ri ya nkoka eka vona va ri vambirhi, a va lava ku tiyisisa leswaku vanhwanyana hinkwavo va kuma dyondzo na vona.

KOTARA YA 2

MEPE WA AFRIKA- DZONGA

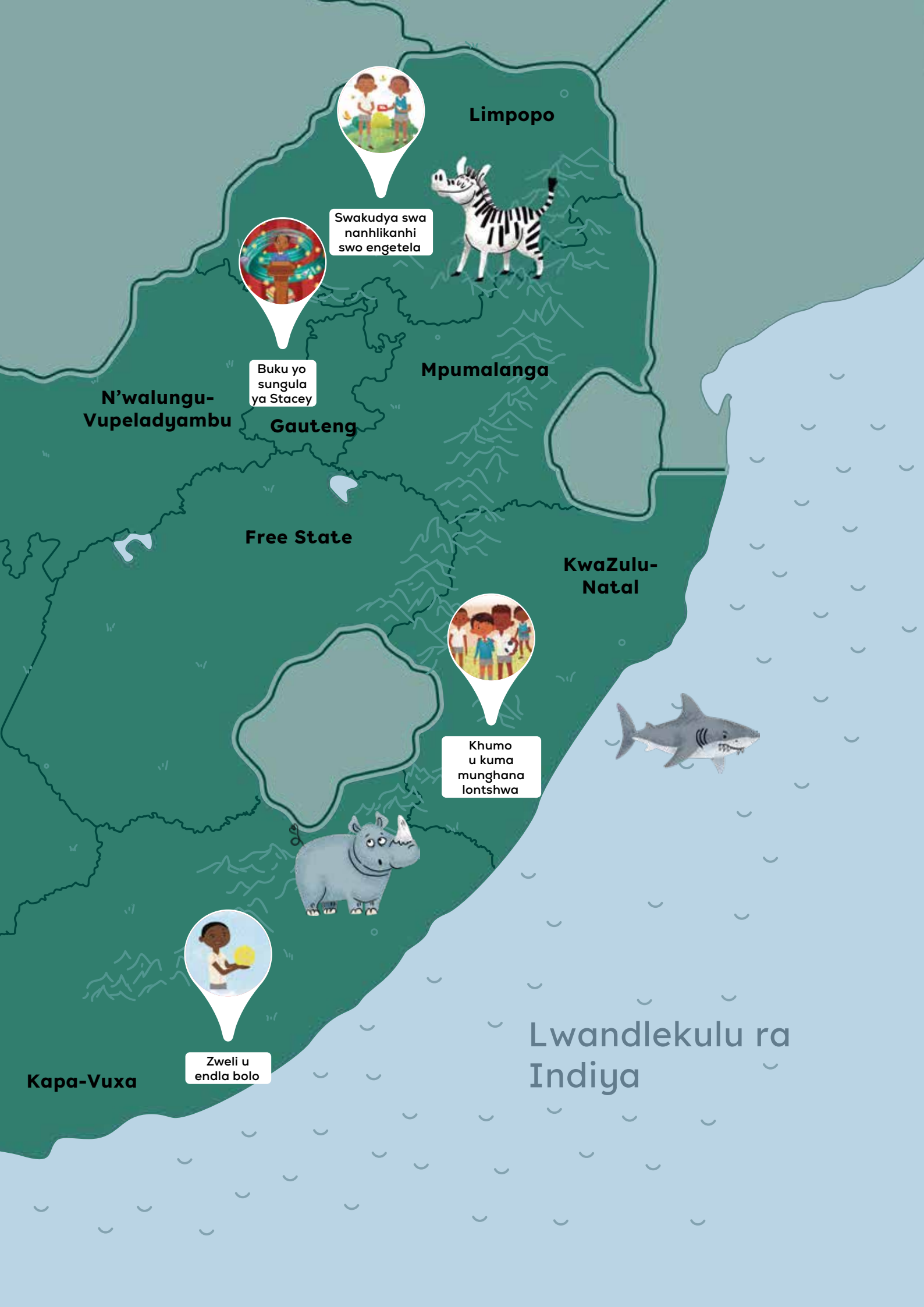
Kapa-N'walungu

Kapa-Vupeladyambu

Lwandlekulu ra
Atlantiki

Limpopo

Swakudya swa
nanhlikanhi
swo engetela

Buku yo
sungula
ya Stacey

N'walungu-
Vupeladyambu

Gauteng

Mpumalanga

Free State

KwaZulu-
Natal

Khumo
u kuma
munghana
lontshwa

Zweli u
endla bolo

Kapa-Vuxa

Lwandlekulu ra
Indiya

MEPE WA MISAVA

Amerika-N'walungu

Lwandle
ra
Atlantiki

Lwandlekulu
ra Phasifiki

Amerika-
Dzonga

Hitara ya
dyambu
ya mati ya
Xochitl

Yuropa

Exhiya

Afirika

Lwandlekulu
ra Phasifiki

Lwandlekulu
ra Indiya

Ositireliya

Antakitika

Vatsari vo
sungula va
misava

Li Jie, mucopi
wa nyiko yo
hlamarisa

Xipelupelu
xa
William xo
tlhariha

KOTARA YA 2 SWITORI

1. Zweli u endla bolo

119

2. Li Jie, mucopi wa nyiko yo hlamarisa

131

3. Buku yo sungula ya Stacey

145

4. Vatsari vo sungula va misava

161

5. Khumo u kuma munghana lontshwa

175

6. Swakudya swa nanhlikanhi swo engetela

189

7. Xipelupelu xa William xo tlhariha

203

8. Hitara ya dyambu ya mati ya Xochitl

219

XITORI XA 1

ZWELI U ENDLA BOLO

Nkongomelo: Ha titoloveta

Mahungu ya vundzhaku

- Lexi i xitori xo ka xi nga ri ntijiso.
- Xi humelela eAfrika-Dzonga.
- Xi humelela hi siku rolero.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku twisisa leswaku ku titoloveta swi hi pfuna ku ti antswisa, hambiloko hi titwa hi ri na tingana kumbe hi endla swihoxo eku sunguleni.

Qhinga ra Ntwisiso: Endla Mikumbetelo.

- I yini: Ku ringanyeta swilo leswi mutsari a nga swi hlamuseliki hi ku kongoma, hi ku tirhisa swipfunaxitshunxo eka xitori.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa tinhlamuselo leti dzikeke na mahungu lama fihliweke.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku fikelela nghimeto loko u ri karhi u hlaya, na ku twisisa xitori na swimunhuhatwa ku antswa.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Munhu un'wana na un'wana wa endla swihoxo mikarhi yin'wana. Eka mitlango yo fana na bolo ya milenge, ku endla swihoxo swi nga ha vula ku hupa bolo kumbe ku tsandzeka ku kora. Hambileswi swi tolovelekeke ku endla swihoxo, swi nga endla u khomiwa hi tingana.
- Ku titoloveta swi vula ku endla nchumu wo karhi hi ku vuyelela leswaku u wu kota ku antswa. Loko hi titoloveta, ha ti antswisa hi ku famba ka nkarhi. Hambi ku ri ku titoloveta ka xinkarhana siku na siku ku nga tisa ku cinca lokukulu.
- A hi mikarhi hinkwayo hi nga na swilo leswi hi swi lavaka. Hi nga ehleketa hi tindlela to tumbuluxa to ololoxa swiphiqo. Loko Zweli a nga ri na bolo leyi a yi lavaka ku titoloveta bolo ya milenge, u va na vutumbuluxi naswona u tiendlela bolo ya yena hi ku tirhisa swilo leswi a nga swi kumaka ekaya.
- Endzhaku ka ku titoloveta, Zweli u titwa a lunghekile ku tlanga bolo ya milenge na vana lavakulu. Loko hi titoloveta, swi nga hi endla hi ti tshemba swinene hi vuswikoti bya hina vini.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
121, 2	Bolo yi tile laha a ri kona. U ringetile ku yi raha yi tlhelela eka vana lavakulu. Kambe u yi hupile. Xikandza xa yena a twa xi hisa. U tsutsumerile ekaya.	Ndzi nga ehleketa leswaku Zweli u lava ku tlanga bolo ya milenge, hikuva u langutile vana van'wana va ri karhi va tlanga. Loko a hupa bolo, va vula leswaku xikandza xa yena xi twa ku hisa ivi a tsutsuma. Kutani, ndzi nga ehleketa leswaku u titwa a khomiwe hi tingana hakunene loko a hupa bolo.
127, 1	Zweli u tekile bolo ya yena leyintshwa a humela ehandle. U rahile no raha bolo ya yena. U vekile maribye mambirhi tanihi tipala ta yena. U titolovetile ku rahela bolo exikarhi ka maribye lama.	Ndzi tsundzuka leswaku Zweli u hupile bolo eku sunguleni ka xitori. Ndzi nga ehleketa leswaku u lava ku titoloveta ni ku antswa eka bolo ya milenge. Hi ndlela yoleyo, a nge he hupi bolo nakambe!

Zweli u vonile vafana lavakulu va tlanga bolo ya milenge. U tshamile etlhelo ka rivala ra mitlango. A lava ku tlanga kambe a ri na tingana ku va kombela.

Bolo yi tile laha a ri kona. U ringetile ku yi raha yi tlhelela eka vana lavakulu. Kambe u yi hupile. Xikandza xa yena a twa xi hisa. U tsutsumerile ekaya.

“Swi lava ndzi titoloveta,” a ehleketa. “Ndzi lava bolo.”

Zweli u lavalavile bolo ya milenge endlwini ya ka vonile. U kumile bolo leyitsongo, yo tshwuka. U ringetile ku yi raha, kambe a yi nga kulangi ku ringanela. “Ndzi fanele ku endla bolo leyi yi va leyikulu,” a ehleketa. Zweli u ehleketile no ehleketa hi ndlela leyi a nga endlaka xibolwana xa yena xi va bolo leyikulu.

Zweli u sungurile ku lavalava swilo leswi nga ta endla bolo ya yena yi kula. U kumile phephahungu ra khale ekusuhi na thini ro chela thyaka. U tsondzerile xibolwana xa yena hi phephahungu leri. U ringetile ku xi raha. Kambe phephahungu ri sukile eka xibolwana. “Ndzi lava xilo lexi nga ta endla leswaku phephahungu ri nga suki eka xibolwana,” a ehleketa.

Zweli u yile exitangeni. U kumile phakete ra tiSimba ro ka ri nga ri na nchumu. U phutserile phakete leri eka phephahungu leri a ri phutserile xibolwana. U ringetile ku raha. Phephahungu a ri sukangi. Kambe a xi nga kulangi ku ringana na bolo ya milenge.

“Ndzi nga xi kurisa njhani?” a ehleketa. U kumile bege ya manana wa yena ya khale ehansi ka mubedo. U vutisile manana wa yena leswaku a nga yi tirhisa.

“Ina,” ku vula manana. “A ndzi lava ku yi lahla.”

Zweli u tsemile bege a phutsela bolo hi yona.

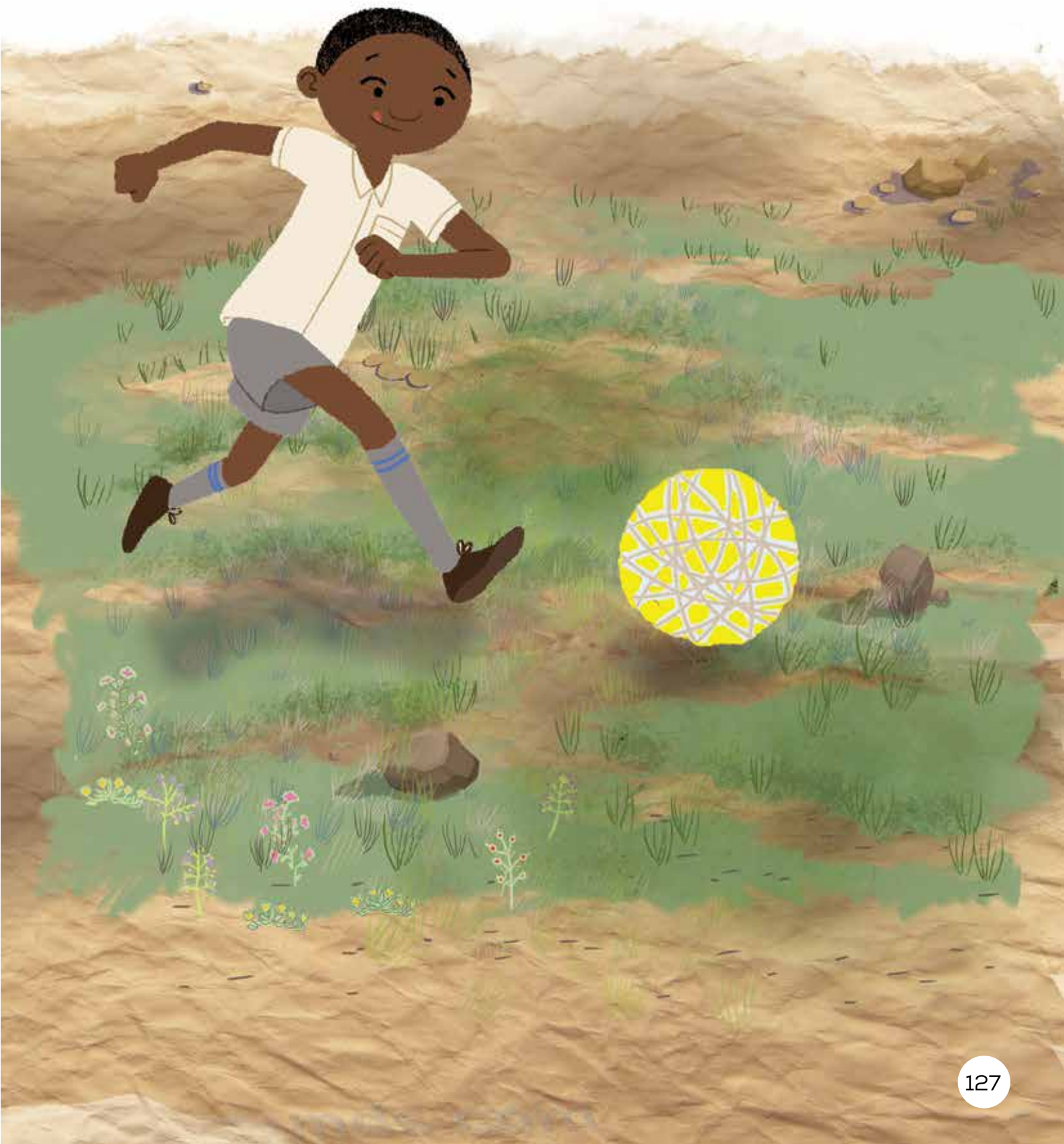

Zweli u yile exitangeni. U kumile phepha ra pulasitiki leri a ri nga ha tirhisiwi hi munhu. U phutserile bolo hi pulasitiki leri a tlhela a ri boha ri tiya. Kutani, a kuma ntambhu ya khale. U tsondzerile bolo ku endla leswaku pulasitiki yi nga suki. U langutile bolo ya yena ya milenge leyintshwa. Emakumu, a yi kule ku ringanela!

Zweli u tekile bolo ya yena leyintshwa a humela ehandle. U rahile no raha bolo ya yena. U veke maribye mambirhi tanihi tipala ta yena. U titolovetile ku rahela bolo exikarhi ka maribye lama.

Endzhaku ka masikunyana Zweli u tshamile erivaleni ra mitlango a hlalela vana lavakulu va tlanga bolo ya milenge. U titolovetile ngopfu. Un’wana wa vana lavakulu u tile eka yena. Wanhwana u fikile a ku “Ndzi ku vonile u howisa tibolo ehandle ka yindlu ya ka n’wina! U nga va eka xipano xa hina!”

Zweli u sukile a yima a nghena erivaleni ra mitlango, a lulamile ku tlanga bolo na vana lavakulu.

Ku hlaya ka 1

Xana Zweli u kumile yini ro sungula?

U sungurile a kuma xibolwana.

Xana Zweli u kumile yini xo landzela?

U kumile phephahungu ra khale.

Zweli u kumile yini swin'wana?

U kumile phakete ra tiSimba, bege ya manana wa yena ya khale, na phepha ra pulasitiki.

Hikokwalahokayininhwanya lonkulu a komberile Zweli ku ta tlanga bolo ya milenge na vana lavakulu?

- Hikuva wanhwana u n'wi vonile a titoloveta.
- Hikuva Zweli u endlile bolo kutani a titoloveta ku tlanga bolo ya milenge.
- Zweli u howisile tibolo to tala loko a titoloveta.
- Wanhwana u n'wi vonile a titoloveta na ku howisa tibolo.
- Hikuva u tirhile hi matimba ku va mutlangi wo antswa eka bolo ya milenge.

Ku hlaya ka 2

Hikokwalahokayini xikandza xa Zweli xi twa ku hisa?

A khomiwile hi tingana hikuva u hupile bolo.

Hikokwalahokayini Zweli a khomiwile hi tingana?

Hikuva u hupile bolo emahlweni ka vana lavakulu.

U ehleketa leswaku Zweli u titwile njhani loko vana lavakulu va n'wi kombela ku ta tlanga na vonile?

Ndzi ehleketa leswaku Zweli u titwile...

Hikokwalahokayini Zweli a tirhile hi matimba ku endla bolo ya milenge?

- Hikuva hakunene a lava ku titoloveta ku tlanga bolo ya milenge.
- Hikuva a khomiwile hi tingana ku va a hupile bolo naswona a lava ku titoloveta.
- Hikuva a nga yi kumi bolo ya milenge yo titoloveta naswona u lava ku tiantswisa eka bolo ya milenge.
- Hikuva a nga lavi ku khomiwa hi tingana nakambe.
- Hikuva u tijimiserile ku kuma bolo ya milenge yo antswa!

XITORI XA 2

LI JIE, MUCOPI WA NYIKO YO HLAMARISA

Nkongomelo: Ha titoloveta

Mahungu ya vundzhaku

- Xitori lexi i xitori xo ka xi nga ri ntijiso.
- Xi humelela eChayina.
- Xi humelerile khale swinene ngopfu.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku twisisa leswaku vuswikoti bya antswa hi ku titoloveta, na leswaku munhu un'wana na un'wana a nga hluvukisa vuswikoti byo hlamarisa loko a titoloveta hi ku ringanela..

Qhinga ra Ntwisiso: Endla mikambisiso

- I yini: Ku teka xiboho xa loko u tsakela xitori kumbe swiboho leswi tekiwaka hi swimunhuhatwa.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku tumbuluxa mavonelo ya wena n'wini na ku twisisa xitori hi vuenti kumbe ku hetiseka.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku ehleketa hi mahungu ma xitori na leswi u pfumelelanaka na swona.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Xitori lexi xi kongomisiwile eka ntsheketo wa Machayina. Ntsheketo i xitori lexi nga hlamuseriwa hi ku vuyelela nkarhi wo leha. Hakanyingi mitsheketo yi endleriwile ku hi dyondzisa dyondzo yo karhi.
- Xitori lexi xi vulavula hi mucopi loyi a vitaniwaka Li Jie. Mucopi i munhu loyi a copaka miseve hi ku tirhisa vurha. Vucopi i ntlango lowu lavaka ku dzikisa mianakanyo, ku lawula na ku titoloveta.
- Vuswikoti (kufana na vucopi) i nchumu lowu u dyondzaka ku wu endla kahle. A ku na munhu loyi a velekiwaka a ri na vuswikoti byo fana na ku copa miseve - i nchumu lowu hluvukisiwaka hi ku titoloveta ngopfu na ku tirha hi matimba.
- Xitori lexi xi hi dyondzisa leswaku ku va na vuswikoti eka nchumu wo karhi a hi ku va wo hlawuleka. Ematshan'weni ya sweswo, i ku titoloveta hi ku vuyelela ku kondza u ti antswisa.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
134, 2	“A ku na munhu wo antswa kufana na mina!” a ehleketa.	Ndzi endla vuhleri bya leswaku Li Jie wa tikukumuxa - u ehleketa leswaku u antswa ku tlula vanhu hinkwavo, naswona u famba na nhompfu ya yena emoyeni.
136, 1	Loko nseve wa Li Jie wu korola, ntshungu wu bile mavoko. Li Jie u hundzulukile ku vonile vanhu lava n’wi hlamalaka na ku va losa.	Ndzi endla vuhleri bya leswaku Li Jie u tsakela ku dzunisiwa hinkwako loku a ku kumaka, hikuva u hundzuluka a languta vaseketeri va yena va n’wi bela mavoko.

Khale ka khaleni eka khale ka Chayina, a ku ri na mutlangi wa ntlango wo copa nseve hi mpaxu loyi a va ku i Li Jie. A tiveka etikweni hi ku copa nseve a nga hupi. Loko a karhi a ti fambela exitarateni, a twa ku hlevahleva.

“A ku na wo antswa!” ku hlevahleva vavanuna.

“A hi si tshama hi vonile ndzinganiso wo fana na wona!” ku hlevahleva vavasati.

Li Jie a tshemba leswaku u na vuswikoti. A famba a yimisile nhompfu ya yena emoyeni.

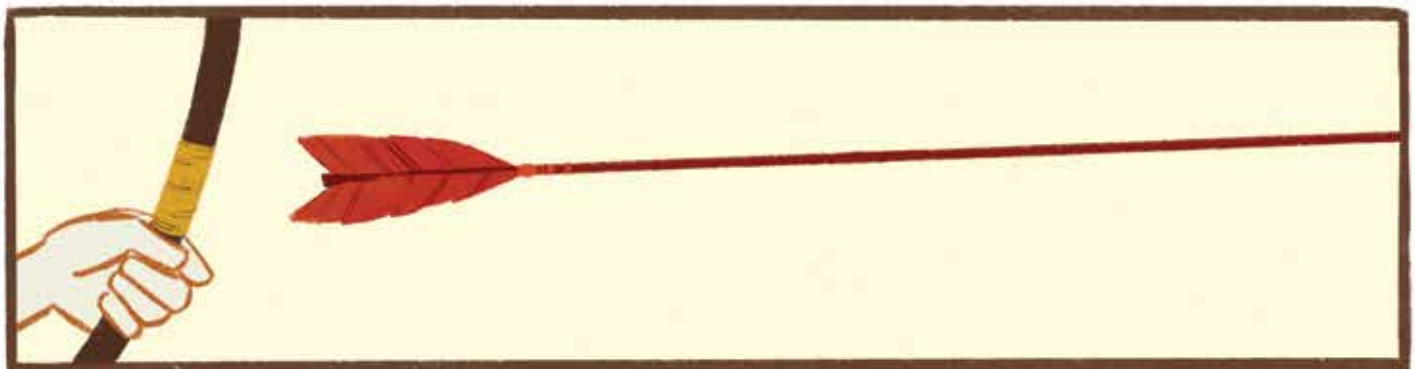
“A ku na munhu wo antswa kufana na mina!” a ehleketa.

Siku rin'wana a ri eku titoloveteni ku copa erivaleni ro copela eka rona. Ntshungu wu hlengeletanile ku n'wi hlalela. Loko a tlakusela nseve wa yena ehenhla, u twile vanhu va hlevahleva.

“A ku na wo antswa!” ku hlevahleva vavanuna.

“A hi si tshama hi vonile ndzinganiso wo fana na wona!” ku hlevahleva vavasati.

Loko nseve wa Li Jie wu korola, ntshungu wu bile mavoko. Li Jie u hundzulukile ku vonile vanhu lava n'wi hlamalaka na ku va losa. Loko a ri karhi a hundzuluka, u lemukile mukhalabye a xavisa mafurha. Mukhalabye loyi u n'wi langutile, kambe a nga phokotelangi.

Li Jie u tshemba leswaku vanhu hinkwavo va fanele va n'wi hlamala. U fambile a kongoma mukhalabye.

“Ndzi ku vonile u ndzi langutile kambe u nga bi mavoko. U tshama u vonile mucopi wo antswa ku tlula mina? A vutisa.

“E-e a ndzi si tshama ndzi n'wi vonile!” ku hlamula mukhalabye.

“Hikokwalahokayiniu nga ndzi beli mavoko?” Li Jie a vutisa a hlundzukile.

Mukhalabye u miyerile swa nkarhinyana.

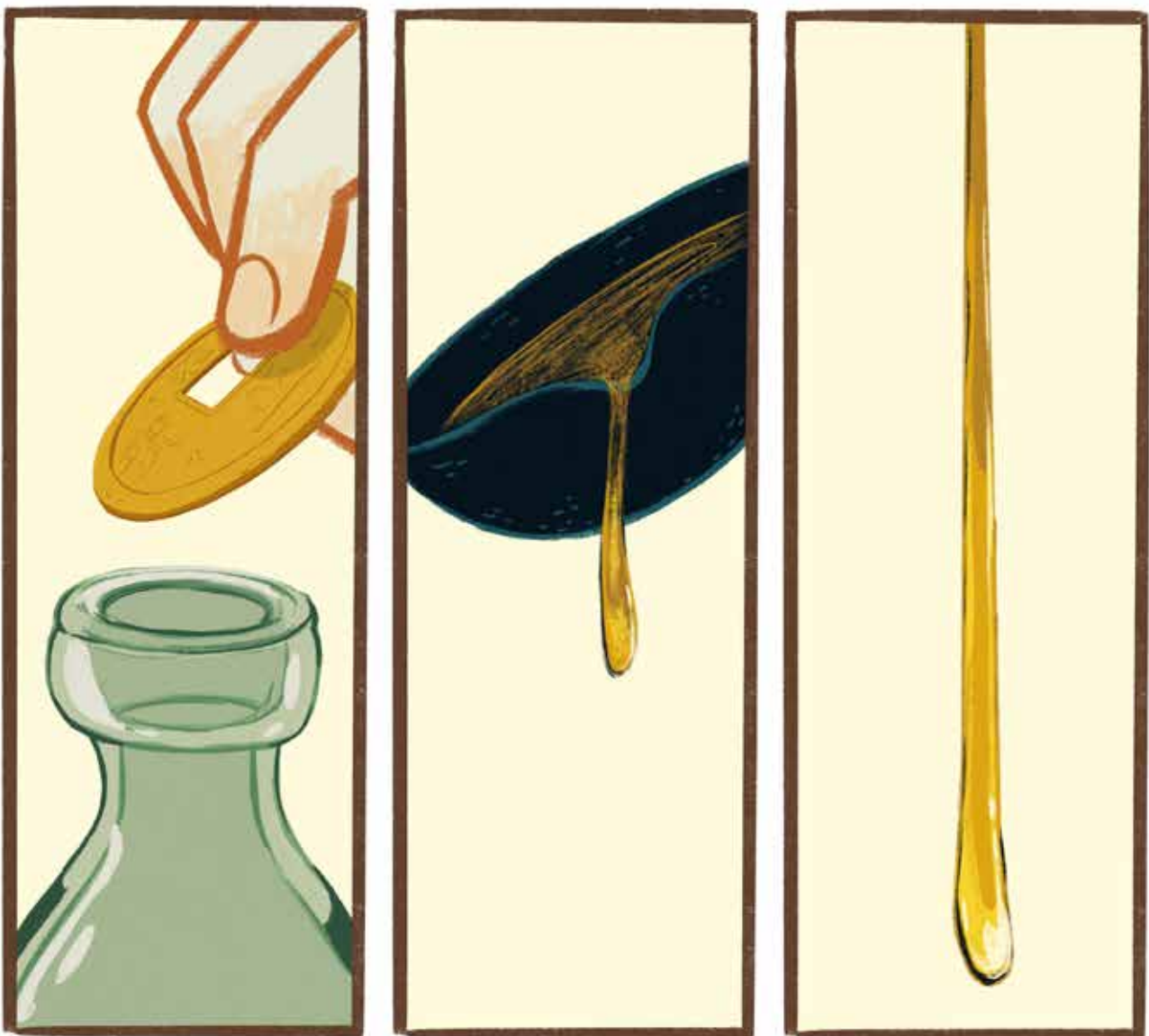
Kutani a hlamula, “A wu nghwazi. A wu Xikwembu. U vile na vuswikoti byo copa hikuva a wu titoloveta. Ndzi tsakisiwa hi ku tiyisela ka wena ku nga ri ku ringanisa ka wena.”

Li Jie a nga tshembangi tindleve ta yena. A tshemba leswaku vanhu hinkwavo va fanele ku n’wi hlamala.

“U nga endla yini wena? U na vuswikoti bya yini loko u nga tsakisiwi hi mina?” a vutisa, a ri karhi a tlukusela rito ra yena ehenhlanyana.

Mukhalabye a nga vulangi nchumu. Kambe, u tekile bodhlela etafuleni ra yena a ri veka ehansi. Kutani, a teka mali ya xingwece a yi veka laha ri pfariwaka kona. Hiloko mukhalabye a nusa mafurha eka bodhlela ra yena, a ri khomela ehenhla kutani a sungula ku chela mafurha hi le ka ximbhovana xa mali ya xingwece.

Ntshungu wu langutile hi ku hlamala. Loko mafurha ma tata bodhlela, Li Jie u twile ku hlevahleva.

“A ku na wo antswa!” ku hlevahleva vavanuna.

“A hi si tshama hi vonile ndzinganiso wo fana na wona!” ku hlevahleva vavasati.

Kambe mukhalabye a nga tshembi leswaku u na vuswikoti. A nga fambi a veke nhompfu ya yena emoyeni.

“A ku na nchumu xo hlawuleka,” a vula. “Ndzi na vuswikoti hikuva ndza titoloveta. Loko u titoloveta u ri karhi u tiyisela, u nga kota ku ringanisa kufanana mina.” Hi marito walawo, a suka a famba.

Li Jie u sarile erivaleni, a ri eku ehleketeni. Ntshungu a wu sele ematlhelo, wu ri karhi wu hlevehleva.

“A ndzi ehleketa leswaku a ku na wanuna kumbe wansati loyi a nga na vuswikoti na ku kota ku ringanisa kufanana mina!” Li Jie a ehleketa.

“Kumbe loko ho titoloveta ku copa, hi nga swi kota!” ku hlevahleva vavanuna.

“Kumbe a hi si vonile ku ringanisa ko fana na loku hikuva a ku na loyi a nga tirha hi matimba!” ku hlevahleva vavasati.

Kusukela siku rolero ku ya emahlweni, vanhu va tiko va tekerile enhlokweni ku tirha hi matimba na ku ti toloveta ngopfu ku tlula vuswikoti byin’wana na byin’wana.

Ku hlaya ka 1

Xana Li Jie i nghwazi eka yini?

I nghwazi eka ku copa nseve hi mpaxu.

Xana i yini swa ntikelo eka mukhalabye?

Swa ntikelo eka yena i ku titoloveta ku tlula vuswikoti.

Hikokwalahokayinimukhalabye a nga belangi Li Jie mavoko?

- Hikuva a nga ehlekete leswaku Li Jie i nghwazi kumbe Xikwembu.
- Hikuva u lemukile leswaku Li Jie u kota ku copa kahle hikva wa titoloveta.
- Hikuva a nga tsakisiwi hi Li Jie.
- Hikuva vanhu hinkwavo va nga va tinghwazi eka swin'wana loko vo titoloveta.

Ku hlaya ka 2

Xana mukhalabye i nghwazi eka yini?

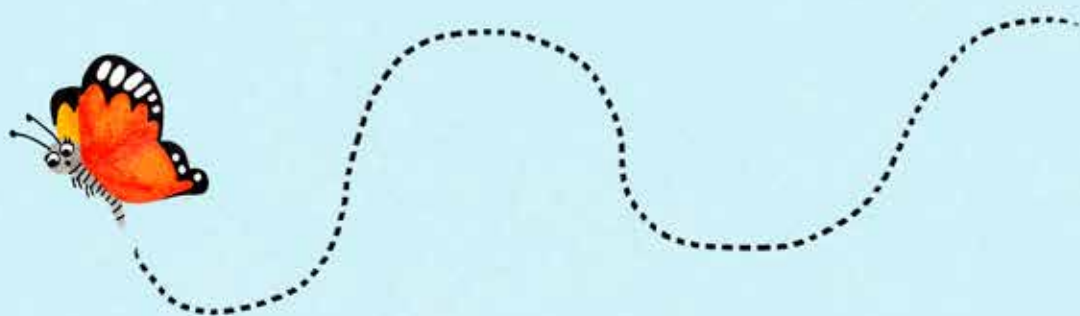
I nghwazi eka ku chela mafurha hi vukheta.

Hi nga tirhisa vumbhoni byihi ku endla vukambisisi bya leswaku Li Jie i munhu wo tinyungubyisa

- Hi nga endla nkambisiso lowu hikuva:
- A tshemba leswaku u na vuswikoti.
- U famba a yimisile nhompfu ya yena emoyeni.
- A hlundzukile loko a vonile mukhalabye a nga n'wi beli mavoko.
- A ehleketa leswaku vanhu hinkwavo va fanele ku n'wi navela.

HikokwalahokayiniLi Jie a hlamarile loko mukhalabye a nga n'wi beli mavoko?

- Hikuva vanhu hinkwavo va ri hi yena wo antswa.
- Hikuva u toloverile vanhu hinkwavo va navela vuswikoti bya yena byo copa.
- Hikuva u ehleketa leswaku hi yena wo antswa.
- Hikuva a nga anakanyi leswaku mukhalabye luya u tshama a vonile mucopi wo antswa ku tlula yena.

XITORI XA 3

BUKU YO SUNGULA

YA STACEY

Nkongomelo: Hi vatsari

Mahungu ya vundzhaku

- Lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi.
- Xi humelela eAfrika-Dzonga.
- Xi humelela hi siku rolero.
- Xitori xa lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku kholwa leswaku na vonile va nga va vatsari na leswaku miehleketo ya vonile i ya nkoka naswona ya fanela ku averiwa van'wana.

Qhinga ra Ntwisiso: Kuma no Tsundzuka Vuxokoxoko

- I yini: Ku lava na ku tsundzuka vuxokoxoko bya nkoka byo fana na swimunhuhatwa, ndhawu na swiendleko.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku hlayisa leswi humeleleke na ku twisisa xitori ku antswa.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku vulavula hi xitori na ku twisisa nandzelelano wa swiendleko..

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Mutsari i munhu loyi a tsalaka tibuku. Vatsari va ehleketa hi miehleketo ivi va tsala hi yona. Tibuku ti tsariwa hi vanhu - hambi vana va nga va vatsari.
- Ku kandziyisa buku swi vula ku yi kandziyisa leswaku vanhu van'wana va ta yi hlaya. Mikarhi jin'wana vatsari va va na ku simekiwa ka buku ku tlangela buku ya vonile ku kandziyisiwa na ku lungheka.
- Norho i nchumu lowu u navelaka ku wu fikelela. Vanhu va nga tirha hi matimba leswaku milorho ya vonile yi hetiseka. Hambi ku ri vantshwa va nga va na milorho leyikulu!
- Ku hlanganisa na nkongomelo lowu hundzeke: Ku tsala buku swi lava nkarhi na ku titoloveta. Vatsari va pulana, va tsala, na ku hlela (lunghisa) ntirho wa vonile. Vatsari va lava ku titshemba na ku tikhoma.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
151, 3	“U tsarile buku?” ku vutisa tatana wa yena. “Yi vuriwa yini?” “Yi vuriwa ‘Smelly Cats’. U ri u lava ku yi kandziyisa. Ndza hlamala loko swi ta koteke?” manana wa yena a hlamalela ehenhla.	Hi rihi vito ra buku yo sungula ya Stacey? Ndzi dyondza laha leswaku yi vuriwa ‘Smelly Cats’.
152, 1	Vatswari va Stacey va hlayile buku. A va nga tshembi. “Ndza tivutisa leswaku yi ta pfuka yi kandziyisiwile?” ku vutisa tatana wa yena. “Stacey i ntsongo swinene! Swi nga endlekisa ku yini n’wana wa kombo wa malembe a kandziyisa buku?” manana wa yena a tivutisela ehenhla.	Xana vatswari va Stacey va titwile njhani hi ku kandziyisiwa ka buku ya Stacey? Ndzi dyondza laha leswaku va titwa va nga tiyiseki.

Stacey Fru u beburiwile hi 2007 eJoni, Afrika-Dzonga. Tanihi n'wana, Stacey a tshama ehenhla ka mindzhumbi ya vatswari va yena loko va n'wi hlayela buku endzhaku ka yin'wana. Va kombeterile swifaniso swo sasekisiwa loko Stacey a ri karhi a hlekelela.

Loko a ha ri ricece, a tshama ehansi emahlweni ka shelufu ya yena leyikulu ya tibuku, a humesela tibuku hi yin'weyin'we.

A rhandza ku pfulapfula mapheji, a languta swifaniso leswi nga sasekisiwa. A rhandza ku hlaya rito rin'wana na rin'wana.

Stacey a anakanya leswaku tibuku leti a ti hlaya a ti tsariwile na ku dirowiwa hi vana, vo fana na yena. U tekile xiboho xa leswaku u lava kufanana vonile. A lava ku tsala buku ya yena n'wini, kutani u yi tsarile.

Siku rin'wana, loko a ri na malembe ya kombo, manana wa yena u yile ekamereni ra yena. “Languta! I pheji ro hetelela ra buku ya mina!” Stacey a tivisa, a khomile pheji ra yena ro hetelela. Manana wa yena u vonile paka ya mapheji lama nga hela ma ri edesikeni ra Stacey. “Ndzi lava ku yi kandziyisa,” Stacey a vula hi ku titshemba, “leswaku vana van'wana va ta yi hlaya.”

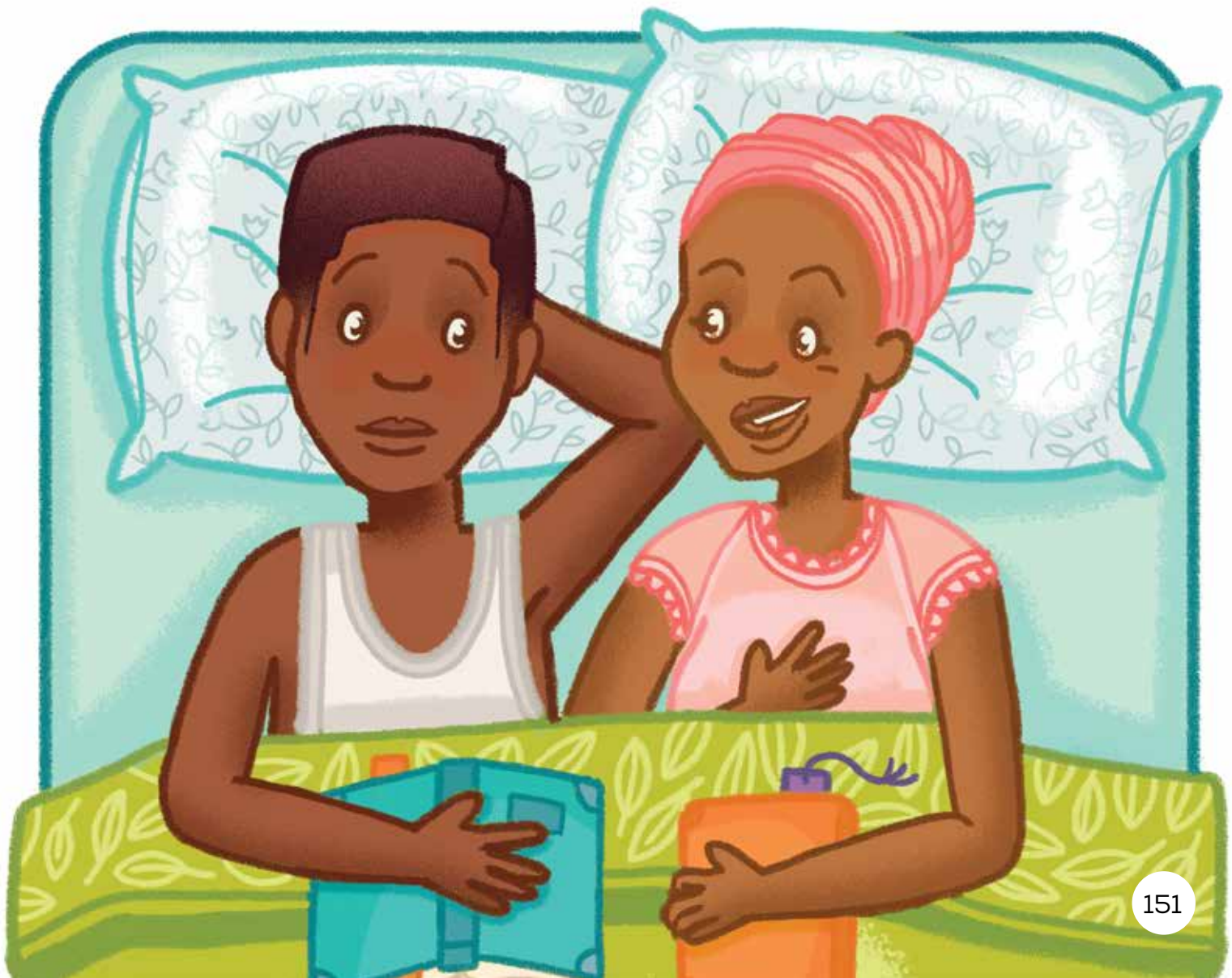

Vusiku byebyo, vatswari va Stacey va tshamile swin'we emubedweni.

“A wu swi tiva leswaku Stacey u tsarile buku hinkwayo?” ku vutisa manana wa Stacey.

“U tsarile buku?” ku vutisa tatana wa yena. “Yi vuriwa yini?”

“Yi vuriwa ‘Smelly Cats’. U ri u lava ku yi kandziyisa. Ndza hlamala loko swi ta koteka?” manana wa yena a hlamalela ehenhla.

Vatswari va Stacey va hlayile buku. A va nga tshembi.

“Ndza tivutisa leswaku yi ta pfuka yi kandziyisiwile?”
ku vutisa tatana wa yena.

“Stacey i ntsongo swinene! Swi nga endlekisa ku yini
n’wana wa kombo wa malembe a kandziyisa buku?”
manana wa yena a tivutisela ehenhla.

Kambe, a va lava ku pfuna Stacey ku fikelela milorho ya yena.

Manana wa Stacey u tekile ntirho wa yena a wu nyika muhleri.

Muhleri u hlaya rito rin'wana na rin'wana ra 'Smelly Cats'.

“Ndzi ehleketa leswaku yi fanele ku kandziyisiwa!” a vula.

Stacey u n'wayiterile hi ku tinyungubyisa.

Loko 'Smelly Cats' yi hetelerile yi kandziyisiwa, Stacey u pfunile ku lulamisa ku simekiwa ka buku ya yena, leswaku a ta byela vana van'wana na vatswari mayelana na buku ya yena.

“Ndzi tsarile buku leyi hinkwayo ndzi ri ndzexe,” Stacey a byela vayingiseri va yena.

“Ndzi ehleketa leswaku i swa nkoka eka vana vo tala – ngopfungopfu vana va Mafrika – ku tihumesela erivaleni hi ku tsala!”

Ku koka rinoko loku nga kumiwa hi ‘Smelly Cats’ ku hundzile ku simekiwa ka buku leyi. Buku leyi yi amukeriwile hi Xiyenge xa Dyondza xa Afrika-Dzonga, leswi vulaka leswaku vana va pfumeleriwile ku hlaya buku leyi exikolweni! Hi 2015, Stacey u tlhomiwile risiva – ra Best early Childhood Development Publication. Vatswari va Stacey va n’wi langutile hi ku tinyungubyisa loko a ya exitejini ku ya amukela risiva ra yena.

“U na nawu,” ku vula manana wa yena.

“A hi fanele hi nga kanakanangi,” ku vula tatana wa yena.

“A hi fanelangi hi kanakana loko a ta na mavonelo man’wana!” Manana wa yena a pfumela.

Vatswari va Stacey va n’wayiterile hi ku ti tinyungubyisa.

Kusukela loko a tsarile ‘Smelly Cats’, Stacey u ye emahlweni na ku tsala tibuku ta vana vo fana na yena. Kambe ntirho wa yena a wu hundza ku tsala. Stacey u vile munhu loyi a pfunaka vanhu van’wana. U sungurile Mpfuno (Foundation) wa yena, lowu a wu tirha ku nyika vanhu tibuku, tikhomphyutara, swiambalo na swakudya eka lava va pfumalaka.

Stacey u tirhisile ku humelela ka yena ku va mubumabumeri na ku va musingiriki eka swa timhaka ta vaakatiko. Eka ntirho lowu, u nyika mbulavulo lowu a tshembaka leswaku wu ta dyondzisa na ku hlohlotela vana, kufanana yena.

Eka mbulavulo wo sungula wa Stacey, u hlohleterile madzanadzana ya vadyondzi va Metiriki.

“A wu lontsongo kumbe lonkulu ku hanya norho wa wena!” a vula.

Ku hlaya ka 1

A ku ri mani vito ra buku ya Stacey yo sungula?

Vito ra buku ya yena a ku ri 'Smelly Cats'.

Xana Stacey a ri na malembe mangani loko a tsala buku ya yena yo sungula?

A ri na kombo wa malembe.

Hikokwalahokayinivatswari va Stacey va ri na ku kanakana?

- Hikuva a va nga swi tivi loko Stacey a ri lontsongo ku tsala buku.
- Hikuva a va nga swi tivi loko buku ya yena yi ta kandziyisiwa.
- Kumbe a va nga swi tivi loko buku ya yena yi ri kahle leswaku yi nga kandziyisiwa.

Ku hlaya ka 2

Xana vatswari va Stacey va titwile njhani loko a sungula ku lava ku kandziyisa buku ya yena?

- A va ri na ku kanakana.
- A va nga tshembi loko a ri ntsongo ku va a kandziyisa buku.
- A va nga swi tivi loko ku ri na un'wana loyi a nga kandziyisaka buku ya yena.

Hikokwalahokayinivatswari va Stacey va tinyungubyisa hi yena?

- Hikuva u kumile risiva.
- Hikuva u kandziyisile buku.
- Hikuva a ri na nawu.

HikokwalahokayiniStacey a byerile vadyondzi va Metiriki, "A mi vatsongo kumbe vakulu ku hanya norho wa n'wina"?

- Hikuva a lava ku va hlohotela ku hanya milorho ya vonile.
- Hikuva u nyika mbulavulo ku dyondzisa na ku hlohotela vana van'wana vo fana na yena.
- Hikuva a ri ntsongo na swona milorho ya yena a yi humelerile.
- Mhaka ya leswaku Stacey u kandziyisile buku a ri na malembe ya kombo i vumbhoni bya leswaku a wu lontsongo ku hanya milorho ya wena. Stacey u lava vana hinkwavo va tiva sweswo!

XITORI XA 4 VATSARI VO SUNGULA VA MISAVA

Nkongomelo: Hi vatsari

Mahungu ya vundzhaku

- Lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi.
- Xi humelerile laha sweswi ku vitaniwaka Iraki.
- Xi humelerile khale swinene ngopfu.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku twisisa leswaku ku tsala i vutumbuluxi bya nkoka bya vanhu na leswaku vatsari va pfuneta ku rhekhoda miehleketo, switori, na vuxokoxoko ku ya eka van'wana.

Qhinga ra Ntwisiso: Langutisisa ku Twisisa

- I yini: Ku kambela matwisiselo ya wena loko u ri karhi u hlaya, na ku yimanyana loko swo karhi swi nga ri erivaleni.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku lemukile loko u nga ri ku twisiseni na ku swi lulamisa.
- Xi pfuna njhani: Swi ku endla u tshama u nghenelerile naswona swi antswisa ku twisisa hi ku lulamisa leswi nga twisisekeki hi ku hatlisa.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Xana ku tsala i yini kahlekahle? I ndlela yo rhekhoda miehleketo hi ku tirhisa maletere kumbe mifungho. Hi tirhisa ku tsala ku vula switori, ku rhumela mahungu na ku tsundzuka vuxokoxoko. Ku tsala i muxaka wun'wana wa thekinoloji (xitirhisiwa lexi vanhu va xi tumbuluxeke ku va pfuna).
- Xitori lexi xi humelela ku tlula kwalomu ka 5,000 wa malembe lama ya nga hundza, leswi ku nga khale swinene - eka leswi hi nga swi vulaka hi mikarhi ya khale. Emikarhini ya khale, vanhu a va nga ri na tibuku, tikhomphyutara hambi ku ri maphepha. Tialifabete a ti nga si tumbuluxiwa! Hi yona mhaka leyi vanhu a va tsala eka swiphambati swa vumba va tirhisa swifaniso na mifungho.
- Matsalelo yo sungula a ma tirhisa swifaniso ku yimela swilo. Hi ku famba ka nkarhi, swifaniso swi hundzukile mifungho. Tialifabete ta hina namuntlha ti tumbuluxiwile kusuka eka sisiteme ya khale yo tsala.
- Loko vanhu va sungula ku tshama swin'we emadorobeni, a va lava ndlela yo hlayisa swilo na ku tsundzuka swilo. Hiloko ku tumbuluxiwa ku tsala. Ku tsala swi va pfunile ku tsundzuka na ku avelana vuxokoxoko.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
167, 1	Kutani, xitsalelo lexi xa vumba a xi tshikiwa xi oma edyambyini. Loko xi tiyile, switsalelelo leswi a swi vekiwa tanihi tirhekhodo leti nga hlayiwaka eka masiku, mavhiki kumbe na malembe lama landzelaka.	Ndzi pfumeleleni ndzi yima ndzi ehleketa. Va tsala ehenhla ka vumba, ivi va byi tshika yi oma leswaku va ta kota ku byi hlayisa nkarhi wo leha. Ndzi ta kambela leswaku ndza swi twisisa: Va tsala ehenhla ka vumba lebyi tsakamaka. Va fanele va byi tshika byi oma edyambyini leswaku va ta byi hlayisa tanihi rhekhodo. Sweswo swi vonaka swi hlangananile ku tlula ku tirhisa phepha ni xitsalo. Ndza tivutisa leswaku hikokwalahokayini va nga tirhisangi maphepha ematshan'weni ya sweswo?
169, 2	Kutani, xifaniso xa xinsinyana xa koroni xi hundzukile mfungho wa koroni lowu a swi olova ku wu dirowa. Mfungho lowu wu vile wu twisiseka tanihi hi ku hlamusela koroni, hambileswi a wu nga ha languteki kufana na xifaniso xa xinsinyana xa koroni.	Ndzi pfumeleleni ndzi yima ndzi ehleketa. Loko va sungula ku tsala, a va dirowa swifaniso. Kambe hi ku famba ka nkarhi, xifaniso lexi xi sungurile ku olova naswona xi hatlisa ku dirowiwa. Ndza tivutisa leswaku hikokwalahokayini. Ndzi ta kambela leswaku ndza swi twisisa: Hi ku famba ka nkarhi, swifaniso leswi nga na vuxokoxoko swi cincile leswaku swi olova - naswona swi languteka swi nga fani na nchumu lowu a va vulavula hi wona.

Vanhu va tumbuluxile swilo swo tala swo hambanahambana swa xithekinoloji. Hi tumbuluxile mimovha, tikhomphyutara na tiselulafoni. Hi tumbuluxile swiyanimoya, tirhoboto, na swigwitsirisi. Kambe xin'we xo tsakisa xa xithekinoloji lexi munhu a nga xi tumbuluxa i xin'wana lexi tikombaka xi olova: ku tsala.

Vanhu va sungurile ku tsala kwalomu ka 5,000 wa malembe lama nga hundza. Yin'we ya tindhawu leti ku tsala ku nga sunguriwa kona yi vitaniwa Sumer. Sumer yi kumeka eIraki ya masiku lawa. Sumer a ku ri yin'we ya tindhawu to sungula emisaveni laha vanhu va nga sungula ku tshama emadorobeni. Ku va na vanhu vo tala endhawini yin'we swi cincile ndlela leyi vanhu a va hanya hayona.

Vanhu va le Sumer va akile titempele letikulu endzeni ka makhumbi ya madoroba ya vonile leswaku va ta gandzela swikwembu swa vonile. Hambiswiritano, titempele a ti nga tirhiseriwi ku gandzela. Titempele a ti tirhisiwa tanihi vuhlayiselo bya swibye swo hambanahambana. Vatsari va tempele va tumbuluxile sisiteme yo landzelerisa swilo leswi a swi hlayisiwa etitempeleni leswaku va nga rivali. Leyi i ndlela leyi ku tsala ku nga tumbuluxiwa hayona.

Anakanya loko ku ta hela nkarhi wo tshovela,
vafundhisi a va lava ku hlayisa 10 wa mabasikiti ya
koroni evuhlayiselweni bya le tempeleni. Mutsari a
dirowa xifaniso le xitsongo xa xinsinyana xa koroni,
kutani a tsala mifungho ya 10 eka xitsalelo xa yena.

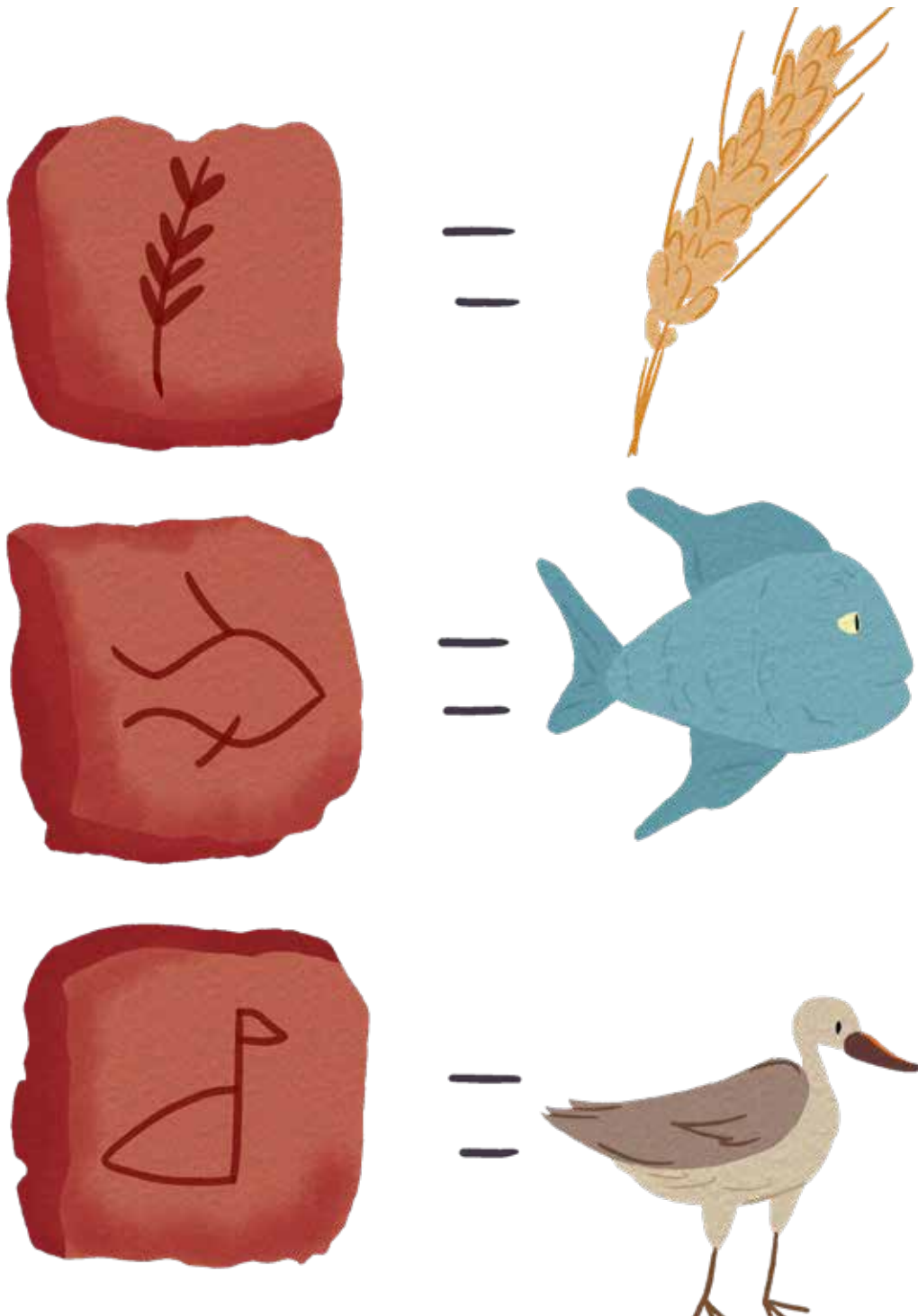

Kutani, xitsalelo lexi xa vumba a xi tshikiwa xi oma edyambyini. Loko xi tiyile, switsalelelo leswi a swi vekiwa tanihi tirhekhodo leti nga hlayiwaka eka masiku, mavhiki kumbe na malembe lama landzelaka.

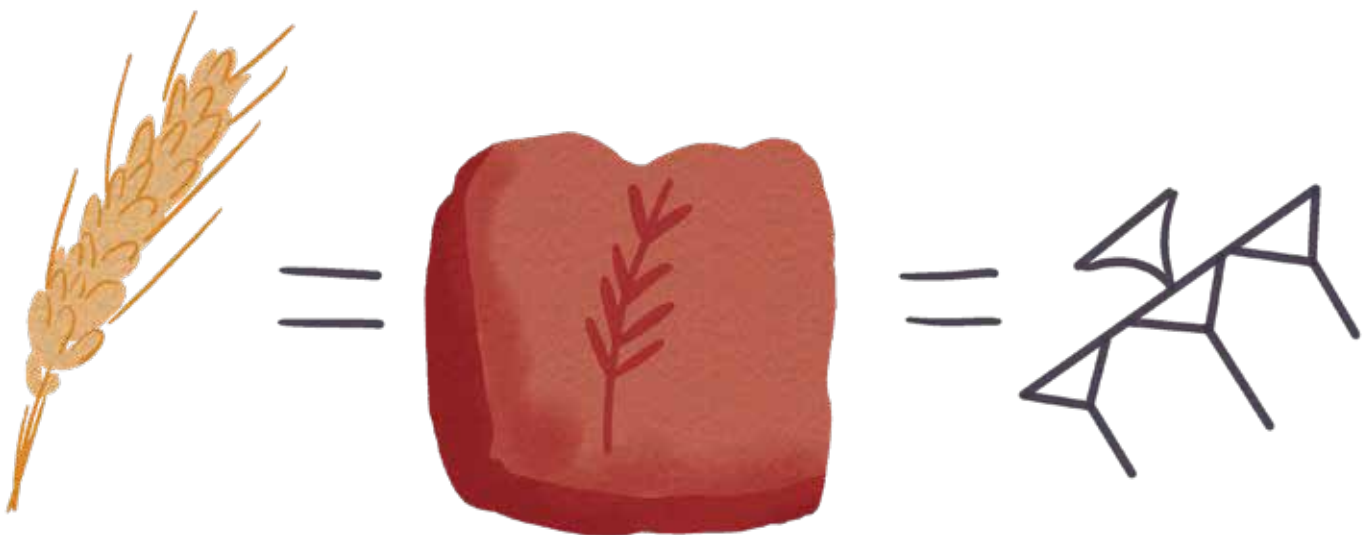

Sisiteme yo tsala yo sungula a yi hambanile na leyi ya hina ya tialifabete. A yi endliwile hi swifaniso leswitsongo ku komba swilo swo hambanahambana.

Hambiswiritano, hi ku famba ka nkarhi, loko swibye swo tala swi yisiwa etempeleni, swifaniso swi cinciwe swi va mifungho. Loko swibye swo tala swo hambanahambana swi hlayisiwa etitempeleni ta le madorobeni, vatsari a va fanele va tsala hi ku hatlisa. A va nga ri na nkarhi wo tala wo dirowa hi vukheta, swinsinyana swa koroni leswi nga na vuxokoxoko, na swin'wana swibye.

Kutani, xifaniso xa xinsinyana xa koroni xi hundzukile mfungho wa koroni lowu a swi olova ku wu dirowa. Mfungho lowu wu vile wu twisiseka tanihi hi ku hlamusela koroni, hambileswi a wu nga ha languteki kufana na xifaniso xa xinsinyana xa koroni.

Vafundhisi na vatsari a va nga faneli ku twisisa ntsena leswi nga hlayisiwa etitempeleni, kambe swilo swo hambanahambana leswi va nga na swona hinkwaswo. Kutani vatsari va le titempeleni to hambanahambana ta le Sumer a va fanele ku hlangana leswaku va ta teka xiboho hi sete ya mifungho leyi va nga ta yi tirhisa. Sisiteme leyi yo tsala yi vitaniwa khuneyiforomo.

Swo fana na leswi nga humelela eSumer swi
humelerile etindhawini leti nga hluvuka emisaveni
- Egipita Pheru, na le Chayina. Ku tsala ka hina ka
masiku lama ku tumbuluxiwile kusuka eka matsalela
yo hambanahambana ya xikhale.

Hi ku tumbuluxiwa ka ku tsala, vanhu a va kota ku hlayisa switori na mahungu. Hi nga aka mabindzu na rifumo. Hi nga rhumela mahungu etindhawini ta le kule swinene. Ku tumbuluxiwa ka ku tsala ku cincile leswi vanhu va nga swi endlaka hi laha ku nga heriki.

Ku hlaya ka 1

Ku tsala ku tumbuluxiwile kwihi ro sungula?

E Sumer, Iraki ya masiku lawa.

Xana vanhu va le Sumer a va tsalela eka yini?

A va tsalela eka vumba.

Hikokwalahokayiniku tsala ku tumbuluxiwile?

- Hikuva swilo a swi hlayisiwa etitempeleni, naswona vanhu lava a tshama kona a va lava ndlela yo tsundzuka leswi nga hlayisiwa.
- Hikuva vatsari na vafundhisi a va lava ku tiva nhlayo ya swilo leswi va nga na swona hinkwaswo.

Ku hlaya ka 2

Xana ku tsala ku tumbuluxiwile rini?

Ku tsala ku tumbuluxiwile kwalomu ka 5,000 wa malembe lama nga hundza.

Ku tsala ku tumbuluxiwile kwini eSumer?

Ku tumbuluxiwile etitempeleni.

Hikokwalahokayiniku tsala ku cincile hi ku famba ka nkarhi?

- Hikuva ku dirowa swifaniso a swi teka nkarhi wo leha naswona vatsari a va fanele va tsala hi ku hatlisa.
- Ku tsala ku cincile loko swibye swo tala swi yisiwa etitempeleni. Vatsari a va fanele ku tsala hi ku hatlisa.
- Vatsari va le titempeleni to hambanahambana a va fanele va hlaya leswi va nga swi tsala, kutani va tshamile swin'we va ta na mifungho leyi va nga yi tirhisaka!

XITORI XA 5

KHUMO U KUMA

MUNGHANA LONTSHWA

Nkongomelo: Hi na
ntwelavusiwana

**Mahungu ya
vundzhaku**

- Lexi i xitori xo ka xi nga ri ntijiso.
- Xi humelela eAfrika-Dzonga.
- Xi humelela hi siku rolero.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku twisisa leswaku ntwelavusiwana swi vula ku khathala hi ndlela leyi vanhu van'wana va titwaka hayona na ku va katsa loko hi tlanga.

**Qhinga ra Ntwisiso: Endla
ku yelana**

- I yini: Ku ehleketa hi ndlela leyi xitori xi fambisanaka hayona na vutomi bya wena n'wini, tibuku tin'wana kumbe misava.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa xitori ku antswa hi ku xi hlanganisa na swilo leswi hi swi tivaka.
- Xi pfuna njhani: Swi endla leswaku xitori xi va na nhlamuselo no olova ku xi tsundzuka.

**Tipoyinti leti u nga ti
avelaka na vadyondzi**

- Ntwelavusiwana swi vula ku lemukile loko munhu a titwa a ri yexe, a ri na gome kumbe a nga katsiwangi. Swi vula ku khathala hi mintlhaveko ya vonile na ku hlawula ku va pfuna kumbe ku va katsa.
- Hi nga endla swiboho swa musa loko hi anakanya ndlela leyi hi nga titwaka hayona eka xiyimo xa munhu un'wana (hi ku tinghenisa etintangwini ta munhu un'wana). Ku tsundzuka mikarhi leyi hi titweke hi ri hexe kumbe hi chava swi nga hi pfuna ku kombisa ntwelavusiwana.
- Hakanyingi vanghana va tshama swin'we hi nkarhi wa swakudya swa ninhlikanhi naswona va tlanga swin'we. Vadyondzi lavantshwa kumbe lava nga na tingana va nga ha titwa va chava ku kombela ku hlanganyela, ngopfungopfu loko van'wana se va ri na vanghana. Ku katsa munhu un'wana, hi ku n'wi rhamba leswaku a tshama kumbe ku tlanga, swi nga endla ku hambanahambana lokukulu.
- A nga kona loyi a nga hi sindzisaka leswaku hi va na musa. Ku va na musa i ku ti hlawulela.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
182, 1	Kambe loko Khumo a etlerile emubedweni vusiku byebyo, u ehleketile hi siku leri a nga sungula hi rona xikolo, loko a nga si tiva Bonga na Bantu. U ehleketile hi mavhiki lawaya yo sungula, loko a tshamile a ri yexe hi nkarhi wo wisa, a navela onge un'wana a nga ta a ta tshama na yena. "Kumbe a ndzi fanelangi," ku ehleketa Khumo, "kambe ndza swi lava."	Khumo u ehleketa hi ndlela leyi a titwa a ri yexe ha yona loko a nga ri na vanghana vo tshama na vonile hi nkarhi wo wisa. Sweswo swi n'wi pfuna ku endla vuxaka na Thomas. U swi xiya leswaku Thomas u fanele a titwa a ri yexe, kufanana leswi a titweke ha swona. Wa swi tiva ndlela leyi sweswo swi vavisaka ha yona. Ndzi ehleketa leswaku sweswo hi swona swi pfunaka Khumo ku endla xiboho xo va ni musa.
184, 3	"Ina, wena. Wa swi lava ku ta u ta tshama na hina?" Thomas u n'wayiterile. "Hi swona," a vula.	Ndzi nga endla ku fambelanisa. Nkarhi wun'wana, ndzi nyikile wansati lonkulu loyi a a yimile xitulu xa mina ebazini. A ndzi lava xitulu xa mina hakunene hikuva a xi ri xo leha, kambe a ndzi swi tiva leswaku a a xi lava ku tlula mina. A languteka a tsakile swinene loko ndzi n'wi nyika xitulu xa mina. A ndzi titwa ndzi tinyungubyisa hi ku hlawula ku va ni musa ni ku endla leswaku un'wana a titwa kahle. Ndzi ehleketa leswaku Khumo u fanele a titwa a tinyungubyisa, na yena.

Khumo a endla swilo hinkwaswo na Bonga na Bantu. Minkarhi hinkwayo a va tshama swin'we ehansi ka nsinya va dya swakudya swa na nhlikanhi. A va tshama va karhi va tlanga swin'we bolo ya milenge etlhelo rin'we ra rivala ra mintlangu.

Siku rin'wana loko ku ba nsimbhi ya nkarhi wo wisa, tatana Ngoma u byele Khumo ku sala etlilasini. Khumo u langute Bonga na Bantu. Na vonile va n'wi langutile. "Ndzi ta hlangana na n'wina ehandle," ku vula Khumo.

“Khumo, ndzi ku vitanile ku ta vulavula na wena hi un’wana wa vadyondzikuloni va wena,” ku vula tatana Ngoma. “Ndzi swi lemukile leswaku Thomas u na tingana. Ndza swi vonile leswaku u tala ku tshama a ri yexe hi nkarhi wo wisa. Ndzi navela onge u nga n’wi nghenisa eka vanghana wa wena.”

Khumo a nga swi tivi leswaku a nga ku yini. A lava ku byela tatana Ngoma leswaku Thomas u miyerile naswona a nga tolovelekangi, naswona vanghana va yena a va nga swi lavi ku tlanga na Thomas. Kambe Khumo a nga vulangi nchumu.

Loko Khumo a humela ehandle, Bonga na Bantu a va tshamile endhawini ya vonile ya ntolovelolo. “Xana u le nghozini?” ku vutisa Bantu.

“E-e – tatana Ngoma u kumile penisele ya mina ehansi,” ku hamba Khumo. A twa a nga lavi ku va byela leswi tatana Ngoma a nga n’wi byela swona. U ta va byela ntsena loko a ta va a swi ehleketisisile kahle.

Vusiku byebyo Khumo u gungurile eka manana wa yena. “Ah! tatana Ngoma u ndzi komberile ku va munghana wa mufana un’wana wo ka a nga twisiseki, Thomas,” ku gungula Khumo. “A nga na vanghana naswona a nga vulavuli na munhu. A ndzi swi tivi leswaku Hikokwalahokayinia komberile mina ku tlanga na yena?”

Manana wa Khumo u n’wi langutile a ri karhi a ehleketa swinene. “A wu fanelangi. tatana Ngoma o ku kombela ntsena. A ku na lexi tatana Ngoma a nga xi endlaka loko wena u nga swi lavi,” a vula a tiyisile.

Leswi swi endlile Khumo a titwa a antswa. “A swi ndzi bohi ku tlanga na mufana luya wo ka a nga twisiseki,” a ehleketa.

Kambe loko Khumo a etlerile emubedweni vusiku byebyo, u ehleketile hi siku leri a nga sungula hi rona xikolo, loko a nga si tiva Bonga na Bantu. U ehleketile hi mavhiki lawaya yo sungula, loko a tshamile a ri yexe hi nkarhi wo wisa, a navela onge un'wana a nga ta a ta tshama na yena. “Kumbe a ndzi fanelangi,” ku ehleketa Khumo, “kambe ndza swi lava.”

Hi siku leri landzelaka, Khumo u tshamile na Bantu na Bonga. U langutile Thomas a tshamile a ri yexe. “Ndzi ehleketa leswaku hi fanele ku vonile loko Thomas a swi lava ku tshama na hina,” ku vula Khumo.

“Thomas? Hikokwalahokayini u lava ku n’wi katsa na hina?” ku vutisa Bantu a ri karhi a hleka.

“Ina, a nga vonaki a tsakisa!” ku vula Bonga.

“Onge u vonaka a ri kahle,” ku vula Khumo. “Naswona ndzi n’wi twela vusiwana. A nga kona exikarhi ka hina loyi a lavaka ku tshama a ri yexe hi nkarhi wo wisa. Naswona, loko ho va na munghana wa vumune, hi nga tlanga swipano.”

“Hi swona, swi lulamile,” Bonga na Bantu va pfumela.

Khumo u yile ka Thomas. “Heyi! Wa swi lava ku ta u ta tshama na hina?”

Thomas u langutile ematlhelo. “Mina?” a vutisa.

“Ina, wena. Wa swi lava ku ta u ta tshama na hina?”

Thomas u n’wayiterile. “Hi swona,” a vula.

Endzhaku ko dya, vafana lava va tirhisile maribye ku endla tipala timbirhi. Va tlangile hi vambirhimbirhi. “Liya a ku ri bolo ya milenge ya kahle leyi hi nga tshama hi yi tlanga!” ku vula Bantu. “U ta u ta tlanga na hina nakambe mundzuku!” Bonga a byela Thomas.

“Ndza tinyungubyisa hi wena, Khumo,” ku vula tatana Ngoma, emakumu ka siku. Loko Khumo a huma hi rivanti, na yena u twile a tinyungubyisa swinene.

Ku hlaya ka 1

I mani mudyondzisi wa Khumo?

Mudyondzisi wa yena i tatana Ngoma.

Xana tatana Ngoma u kombela Khumo ku endla yini?

U komberile Khumo ku katsa Thomas eka ntlawa wa yena hi nkarhi wo wisa.

Xana hi xitalo Thomas a tshama na mani hi nkarhi wo wisa?

Hi xitalo a tshama a ri swakwe.

Hikokwalahokayini Tatana Ngoma a tingungubyisa hi Khumo?

- Hikuva Khumo u tekile xiboho xo kombela Thomas ku ya tshama na yena na vanghana va yena.
- Hikuva Khumo a ri na mbilu ya kahle. A nga boheki ku swi endla!
- Hikuva Khumo u katsile Thomas.
- Hikuva Khumo u endlile leswi tatana Ngoma a nga n'wi kombela swona.

Ku hlaya ka 2

Xana swi n'wi tekele nkarhi wo fika kwihi ku teka xiboho xo katsa Thomas ke?

Swi n'wi tekele vusiku byin'we.

Xana Thomas u titwile njhani loko Khumo a n'wi kombela ro sungula ku ta tlanga na vonile?

A hlamarile / a tsakile.

Ekusunguleni, Khumo a nga lavi ku katsa Thomas. U nga yelanisa? Xana u tshama u nga lavi ku ngenisa munhu un'wana? Hikokwalahokayini?

Swin'wana na swin'wana leswi vadyondzi va nga ta hlamula swona.

Hikokwalahokayini Khumo a tekile xiboho xo katsa Thomas?

- Hikuva u ehleketile hileswi swi nga xiswona ku tshama u ri wexe hi nkarhi wo wisa.
- Hikuva u lemukile leswaku loko a tshamile a ri yexe, a navela onge un'wana a nga lava ku ta tshama na yena.
- Hikuva u lemukile leswaku i vumunhu na ntwelavusiwana ku endla swilo swa kahle.

XITORI XA 6 SWAKUDYA SWA NANHLIKANHI SWO ENGETELA

Nkongomelo: Hi na
ntwelavusiwana

**Mahungu ya
vundzhaku**

- Lexi i xitori xo ka xi nga ri ntigiso.
- Xi humelela eAfrika-Dzonga.
- Xi humelela hi siku rolero.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku twisisa leswaku vuswikoti bya antswa hi ku titoloveta, na leswaku un'wana na un'wana a nga hlulukisa vuswikoti byo hlamarisa loko a titoloveta hi laha ku ringaneke.

**Qhinga ra Ntwisiso: Endla
mikambisiso**

- I yini: Ku teka xiboho xa loko u tsakela xitori kumbe swiboho leswi tekiwaka hi swimunhuhatwa.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku tumbuluxa mavonelo ya wena n'wini na ku twisisa xitori hi vuenti kumbe ku hetiseka.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku ehleketa hi mahungu ma xitori na leswi u pfumelelanaka na swona.

**Tipoyinti leti u nga ti
avelaka na vadyondzi**

- Ntwelavusiwana swi vula ku lemukile loko munhu a ri karhi a karhateka kumbe a pfumala. Swi vula ku khathala hi ndlela leyi va titwaka hayona na ku hlawula ku pfuna, hambiloko swi nga olovi.
- Vanghana va seketelana emikarhini yo tika. Swiendlo leswitsongo swa musa, swo tanihi ku avelana swakudya, swi nga tisa ku hambanahambana lokukulu. Ku pfuna van'wana swi nga tlhela swi hi endla hi titwa hi tsakile na ku tingungubjisa.
- Xitshembiso hiloko u vula leswaku u ta endla swo karhi u tlhela u hetisisa marito ya wena. Matimu u tshembisile leswaku a nge byeli munhu hi Ntsako ku va a nga ri na swakudya swa ninhlikanhi. Hambileswi a swi ta olova ku hlamusela manana wa yena hinkwaswo, u hlawurile ku xixima ku navela ka munghana wa yena naswona u hetisisile xitshembiso xa yena.
- Ku va na ntwelavusiwana a hi mikarhi hinkwayo swi olovaka. Mikarhi yin'wana ku va na musa swi vula ku tshika nchumu lowu hi wu lavaka. Hi nga ha boheka ku avelana, hi rindza kumbe hi famba hi nga ri na nchumu lowu hi wu lavaka.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
191, 4	Matimu u phemile sangweji ya yena hi le xikarhi a n'wi nyika hafu. "A ndzi nge va byeli- ndza tshembisa," a vula.	"Loko hi kombisa ntwelavusiwana, hi ti veka eka xiyimo xa munhu un'wana. Hi va khoma hi ndlela leyi hi nga tsakelaka ku khomiwa hayona. Ndzi endla nkambisiso Matimu i munhu wa ntwelavusiwana, hikuva u teka xiboho xo avelana swakudya na munghana wa yena hi yexe, a nga lavi na ku komberiwa."
194, 2	"Sangweji yo engetela nakambe?" manana wa yena u vutisile a lava ku tiva. "Ku na mitlango namuntlha ndzi ta lava swakudya swin'wana," a hemba.	Matimu u vula mavunwa ku hetisisa xitshembiso eka munghana wa yena. Ndzi endla nkambisiso wa leswaku u ringeta ku va munghana lonene. Leswi i vumbhoni byo tala bya leswaku Matimu u na musa na ntwelavusiwana, u endla xivangelo xo kuma sangweji yo engetela, ntsena leswaku a nga tluli xitshembiso xa yena eka munghana wa yena.

Musumbhuluko wun'wana, Matimu u humesile sangweji ya yena ebegeni. A yi ri ya nyama ya huku na mayonayisi – leyi a yi rhandzaka.

U lumile loko a nga si swi lemukile leswaku Ntsako a nga ri eku dyeni.

“Swi kwihi swakudya swa wena swa na nhlikanhi?” Matimu a vutisa Ntsako. “A ndzi na swona namuntlha,” ku vula Ntsako. “Manana wa mina u humelerile hi nghozi naswona u le xibedhlele. A hi na xinkwa ekaya. Kambe u nga byeli munhu.”

Matimu u phemile sangweji ya yena hi le xikarhi a n'wi nyika hafu.

“A ndzi nge va byeli – ndza tshembisa,” a vula.

Hi Ravumbirhi nimixo, Matimu u yile exitangeni.

“Ndza kombela manana, ndzi nga kuma tisangweji timbirhi ta swakudya swa na nhlikanhi namuntlha?” a kombela kahle.

“Timbirhi? Hikokwalahokayiniu lava timbirhi?” ku vutisa manana wa yena.

“Hmmm... ndzi twa ndlala swinene namuntlha!” a swi vula hi ndlela yo khorwisa.

“Kumbexana i wo kula?” ku ehleketa manana wa Matimu, a ri karhi a veka sangweji ya vumbirhi endzeni ka bege ya yena ya swakudya.

Hi nkarhi wo wisa, Matimu u humesile tisangweji ta yena timbirhi kutani yin'we a nyika Ntsako.

“I ya mina?” Ku vula Ntsako, a languteka a hlamarile.

“Ndzi ta ku tela na swakudya swa na nhlikanhi ku fikela loko manana wa wena a vuya ekaya,” ku vula Matimu, “u nga vileli.”

Hi Ravunharhu loko a nga si ya exikolweni, Matimu u yile exitangeni wa ha ri mixo swinene ku ya endlela Ntsako sangweji. A nga lavi manana wa yena a n'wi vutisa hi sangweji yo engetela nakambe. Kambe manana wa yena u nghanile loko a ha totela botere ya timanga exinkweni.

“Sangweji yo engetela nakambe?” manana wa yena a vutsile a lava ku tiva.

“Ku na mitlango namuntlha ndzi ta lava swakudya swin'wana, a hemba.

Hi nkarhi wo wisa, Matimu u humesile tisangweji timbirhi ebegeni ya yena – sangweji ya chizi na nyama ya nenge wa nguluve leyi manana wa yena a nga n’wi endlela yona, na sangweji ya botere ya timanga leyi a nga ti endlela yona.

“U lava yini eka letimbirhi?” a vutisa munghana wa yena.

“Ndzi nga tsakela chizi na nyama ya nenge wa nguluve?” ku vula Ntsako.

“Hi swona!” ku hlamula Matimu hi vunene, hambileswi yena a lava sangweji ya chizi na nyama ya nenge wa nguluve.

Hi Ravumune nimixo, Matimu u endlile hi vomu ku hlwela ku hlamba na ku ambala leswaku a nga vi na nkarhi wa swakudya swo fihlula.

“Matimu! Wa hlwela!” ku huwelela manana wa yena.

“Ndzi khomeli manana,” a hlamula. “Ndzi kombela u ndzi endlela sangweji ndzi ta fihlula!”

Loko a ri karhi a ya exikolweni, u hoxile sangweji ya yena yo engetela ebegeni. A ehleketa leswaku u ta va na siku rin’we leri a nga ta ka a nga dyi swakudya swo fihlula.

Hi nkarhi wa swakudya swa na nhlikanhi, khwiri ra Matimu a ri rila, kambe hi ku tsaka u nyikile munghana wa yena sangweji yo engetela.

Vusiku byebyo, loko Matimu a ri karhi a tlanga ku nga si dyiwa swakudya swo lalela, manana wa yena u amukerile riqingho.

“I manana wa Ntsako,” ku vula rito leri a ri twala eka riqingho.

“Ntsako u ndzi byerile leswaku a wu n’wi rhumelela swakudya swa na nhlikanhi vhiki hinkwaro loko ndzi ri exibedhlele. Ndza khensa ku va u n’wi hlayisile,” a vula.

Manana wa Matimu a n’wayitela. Emakumu u twisisile hi tisangweji timbirhi.

Manana wa Matimu a n'wi vitana. “Matimu, ndzi lava ku vulavula na wena, tana u ta tshama ehansi,” ku vula manana wa yena.

“Yoo, u ta ndzi holovela ku dya tisangweji to tala!” a ehleketa.

“Ndza swi tiva leswaku Hikokwalahokayinia wu lava swakudya swa na nhlikanhi swo engetela,” manana wa yena a n'wayitela, “kambe Hikokwalahokayiniu nga ndzi byelangi?”

“Ndzi tshembisile Ntsako leswaku a ndzi nge byeli munhu leswaku a nga ri na swakudya ekaya,” ku vula Matimu.

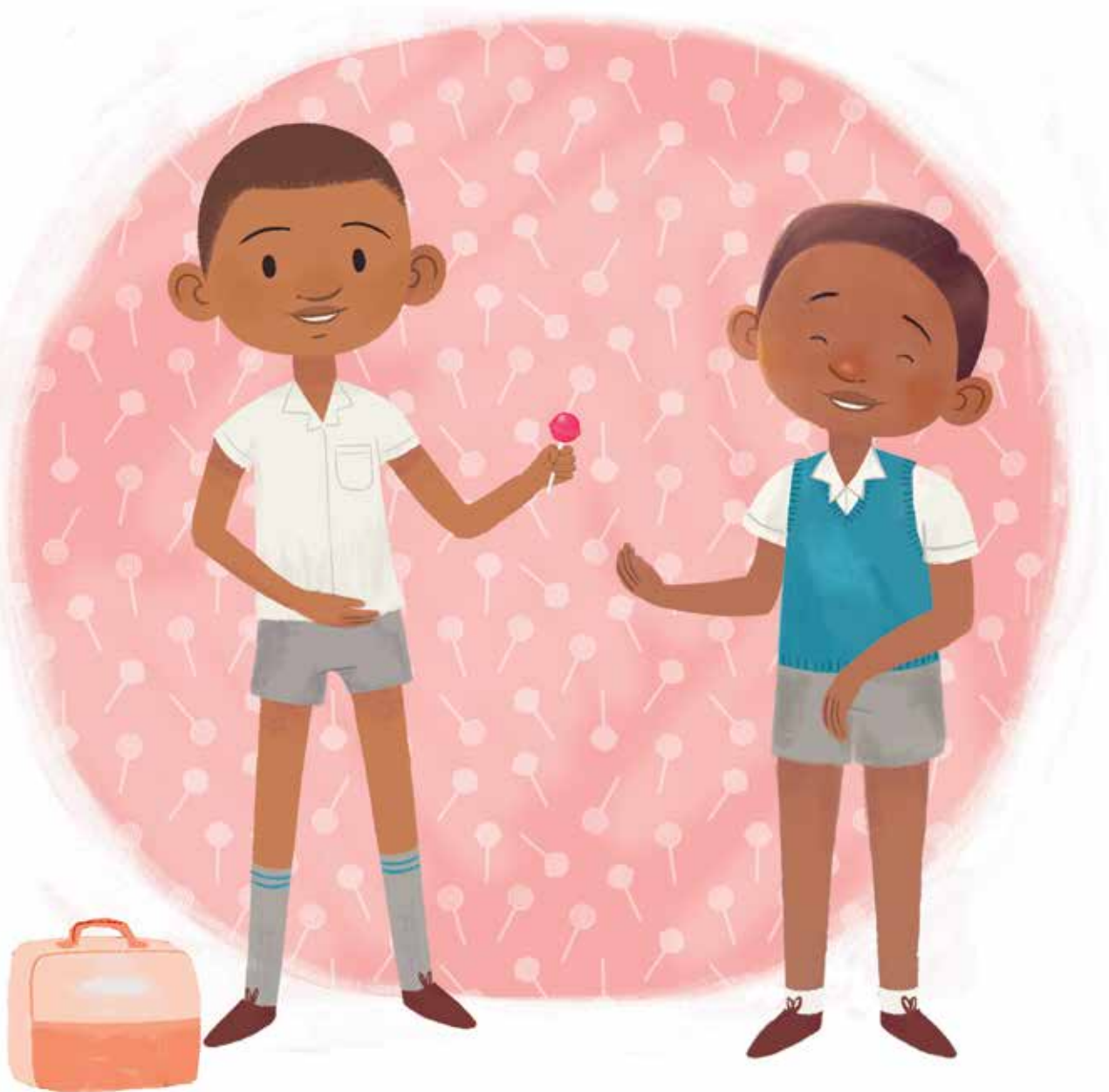
“A ku ri swilo swa kahle leswi u nga swi endla, Matimu. Ndza tinyungubyisa hi wena!”

Hi siku leri landzelaka hi nkarhi wa swakudya swa ninhlikanhi, Ntsako u humesile xiwitsi ebegeni ya yena.

“Lexi i xa wena, xi huma eka mina na manana,” ku vula Ntsako.

Loko Matimu a tswontswa xiwitsi xa yena, u ehleketile hi ndlela leyi swi nga kahle hayona ku pfuna munghana.

Ku hlaya ka 1

A ku ri sangweji ya njhani leyi Matimu a yi rhandza?

Sangweji leyi Matimu a yi rhandza a ku ri ya huku na mayonayisi.

Xana Matimu a tisela mani sangweji yo engetela?

U yisela munghana wa yena Ntsako sangweji yo engetela.

HikokwalahokayiniMatuma a nga byelangi manana wa yena leswaku sangweji yo engetela a yi ri ya Ntsako?

- Hikuva u tshembisile munghana wa yena leswaku a nge byeli munhu.
- Hikuva a nga lavi ku tshova xitshembiso xa Ntsako.
- Hikuva a lava ku va munghana wa kahle.
- Hikuva a ri munghana wa ku ntwelavusiwana/wa vunene/wo ehleketelana.

Ku hlaya ka 2

I yini leswi Matimu a nga fanelangi ku byela van'wana?

A nga fanelangi ku byela van'wana leswaku Ntsako a nga ri na swakudya ekaya.

Hlamusela hi nkarhi lowu u nga komba ntwelavusiwana eka munghana, kufana na Matimu.

Ndzi kombile ntwelavusiwana eka munghana loko ndzi...

Matimu u kombile munghana wa yena ntwelavusiwana hi ndlela yini?

- U n'wi terile na swakudya masiku hinkwawo loko manana wa yena a vabya a ri exibedhlele.
- U tshama na xihundla xa munghana wa yena.
- U tile na swivangelo leswaku a ta kota ku kuma swakudya swo engetela, leswaku a ta kota ku tshama na xihundla xa munghana wa yena.
- U nyikile munghana wa yena sangweji leyi a yi lava.
- U nyikerile hi swakudya swa yena swo fihlula leswaku munghana wa yena a va na swakudya swa ninhlikanhi.

XITORI XA 7 XIPELUPELU XA WILLIAM XO TLHARIHA

Nkongomelo: Hi tinjhiniyara

Mahungu ya vundzhaku

- Lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi.
- Xi humelela eMalawi.
- Xi humelerile eka nkarhi lowu nga hundza wa sweswi.
- Xitori lexi xi ta pfuna vadyondzi va wena ku twisisa hilaha tinjhiniyara ti nga tirhisaka hakona vutumbuluxi, switirhisiwa, na ku ololoxa swiphio ku endla leswaku vutomi byi antswa eka vanhu na ku ololoxa swiphio evuton'wini bya ntiyiso.

Qhinga ra Ntwisiso: Endla mikambisiso

- I yini: Ku teka xiboho xa loko u tsakela xitori kumbe swiboho leswi tekiwaka hi swimunhuhatwa.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku tumbuluxa mavonelo ya wena n'wini na ku twisisa xitori hi vuenti kumbe ku hetiseka.
- Xi pfuna njhani: Swi ku pfuna ku ehleketa hi mahungu ma xitori na leswi u pfumelelanaka na swona.

Tipoyinti leti u nga ti avelaka na vadyondzi

- Tinjhiniyara ti lava swiphio emisaveni leyi ti rhendzelekaka eka yona naswona ti ehleketa hi tindlela to tumbuluxa to swi lulamisa. Ta dizayina na ku aka swilo leswi pfunaka vanhu.
- A hi mikarhi hinkwayo tinjhiniyara ti tirhisaka switirhisiwa leswintshwa kumbe leswi durhaka. Mikarhi yin'wana va hundzula swilo swa khale kumbe leswi lahliweke swi va nchumu lowuntshwa na lowu pfunaka. Muxaka wolowo wa vutshila byo tumbuluxa i xiphemu xa vunjhiniyara!
- Xipelupelu xa jikajika loko moya wu hunga. Ku fambafamba loko ku nga tirhisiwa ku endla gezi kumbe ku pompa mati kusuka ehansi misaveni. EAfrika-Dzonga, swipelupelu swi tala ku tirhisiwa emapurasi ku pompa mati.
- Ku ringeta miehleketo leyintshwa swi nga lava xivindzi na ku tiyimisela. Loko vanhu va ringeta nchumu wuntshwa, van'wana va nga ha hleka kumbe va nga tshembi leswaku swi ta tirha. Tinjhiniyara ti fanele ti tshamela ku ringeta hambiloko swilo swi tika.
- Swilo leswinene leswi tumbuluxiweke a swi pfuni munhu un'we ntsena. Swi nga antswisa vutomi bya vanhu vo tala hi ku tlhantlha swiphio swofana na ku pfumaleka ka mati kumbe gezi.

Ku tirhisa qhinga leri:

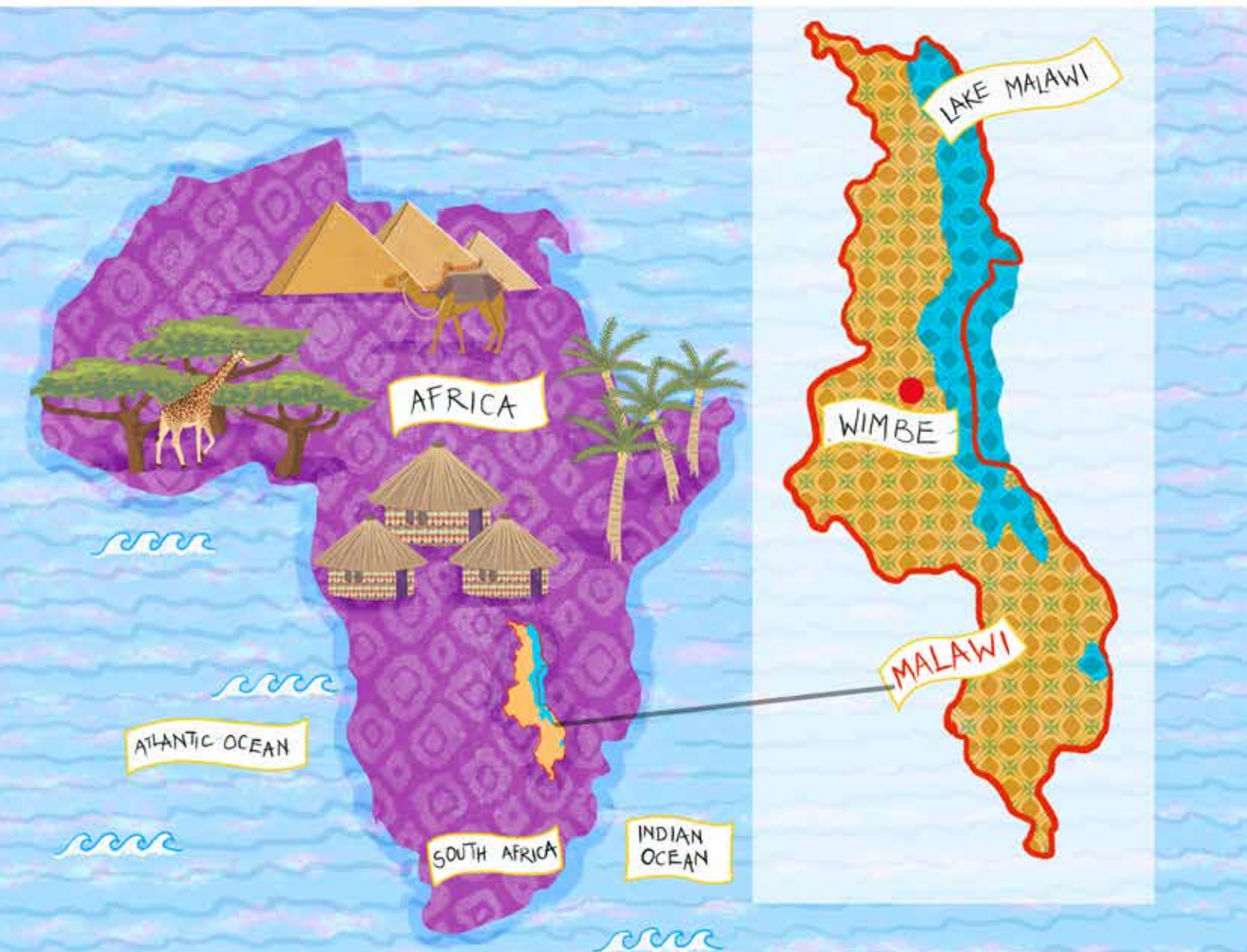
Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
208, 1	Loko a nga endli nchumu, William a rhandza ku ya elayiburari ku ya hlaya.	William a nga swi koti ku ya exikolweni, kambe a ya elayiburari leswaku a ya dyondza hi yexe. Ndzi endla nkambisiso lowu William a tiyimiserile ku wu dyondza.
214, 2	William u tirhile hi matimba ku hlanganisa xipelupelu lexikulu exikarhi ka muganga wa Wimbe. Hi matimba lama a ma huma eka xipelupelu xa vumbirhi u pompile mati kusuka eka xihlovo xo enta. Xihlovo lexi a xi vula leswaku van'wapurasi va le Wimbe a va nga yimeli mpfula- nkarhi hinkwawo a ku ri na mati yo cheleta swimilana swa vonile!	William a nga tiyimiselangi ku ti pfuna ntsena kambe a tiyimiserile ni ku pfuna van'wana. Ndzi nga endla nkambisiso lowu hikuva William u akile xipelupelu leswaku un'wana ni un'wana emugangeni a ta kota ku xi tirhisa.

Lexi i XITORI XA xa ntiyiso xa William Kamkwamba.
William u tirhisile vutumbuluxi bya yena ku pfuna
vanhu van'wana hi nkarhi wo tika swinene!

William u kulerile eka muganga lowutsongo eMalawi lowu vuriwaka Wimbe. Loko William a ha rintsongo, a ku nga ri na gezi emugangeni wa ka vonile. Vanhu va le mugangeni wa ka va William a va tshemberile eka mati ya mpfula ku cheleta swimilana swa vonile.

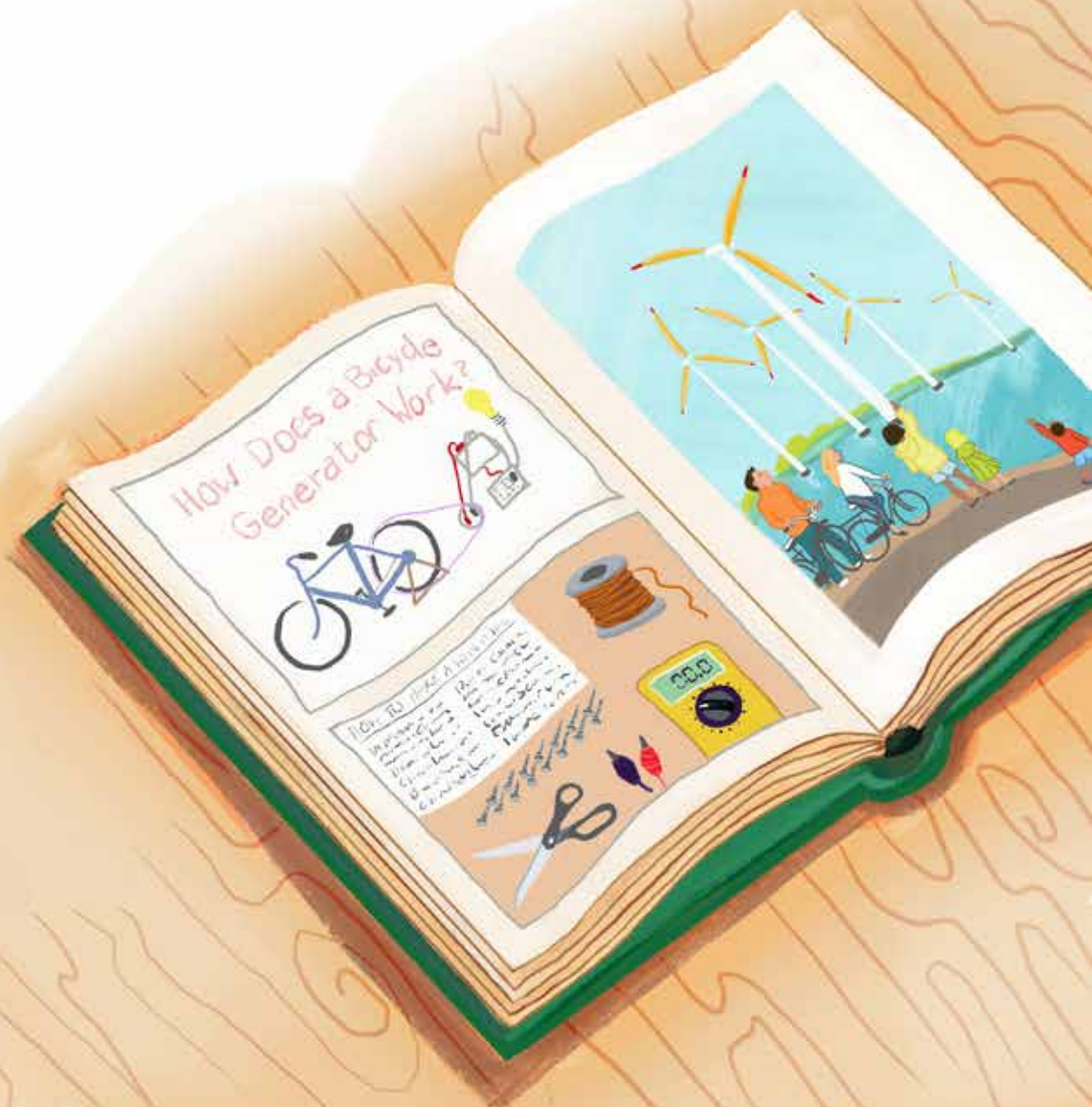
Loko William a ri na malembe ya 14, ku vile na dyandza lerikulu eMalawi. A ku nga ri na swakudya swo ringanela, vanhu va muganga wa ka vonile va sungurile ku sika hi ndlala. Ndyangu wa ka va William a wu ri na swakudya swo ringanela ku dya swintsanana kan'we na vusiku ntsena.

William u bohekile ku tshika xikolo loko vatswari va yena va nga ha swi koti ku n'wi hakelela mali ya xikolo.

Loko a nga endli nchumu, William a rhandza ku ya elayiburari ku ya hlaya. Sikú rin'wana, William u kumile buku leyi vuriwaka 'Using Energy'. Buku leyi a yi ri na xifaniso xa xipelupelu lexikulu eka khavhara ya le mahlweni. Buku leyi a yi hlamusela leswaku swipelupelu swi nga tirhisiwa ku tumbuluxa matimba. Buku leyi a yi nyika na swiletelo swo endla xipelupelu. Hi siku rolero, William u tekile xiboho xa leswaku u ta tisa gezi na mati emugangeni wa ka vonile hi ku tirhisa xipelupelu xexo.

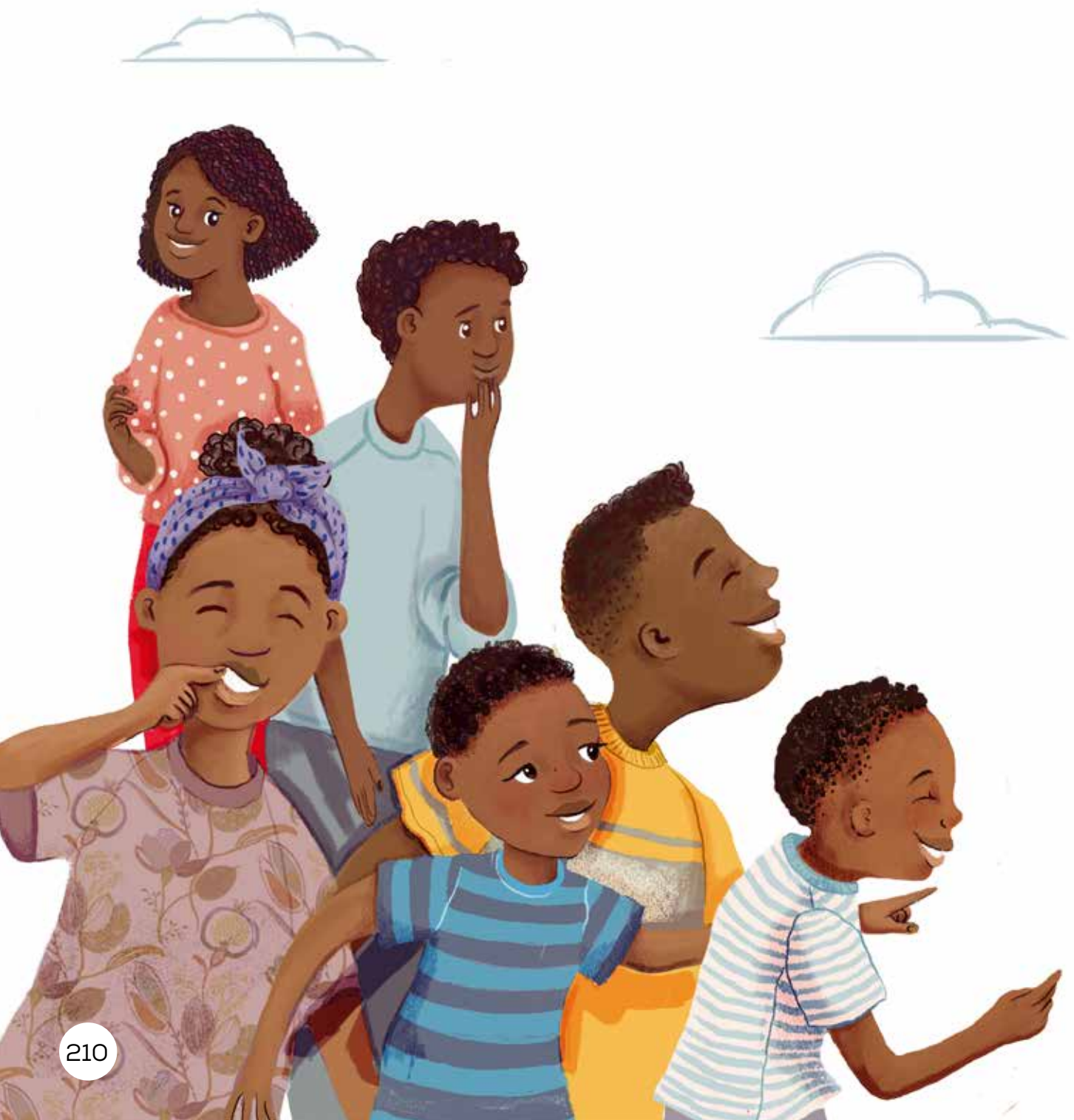

Hambiswiritano, a swi nga olovi eka William ku kuma switirhisiwa hinkwaswo leswi a swi ri le bukwini. Loko tintangha ta yena ti ri le xikolweni, William u lavile switirhisiwa laha ku lahliwaka kona swikirepe. William u kumile swiphemu swa teretere ya khale, swiphemu swa rimba ra xikanyakanya xa khale, tiphayiphi ta pulasitiki, na swiphemu swa khale swa tinsimbhi.

Eka masiku lawa William a lavalava laha ku lahliwaka swikirepe, vanhu a va ku i wa penga. A va n'wi vungunya. Va n'wi hlekile. Kambe William a nga pfumelelangi marito layo pfumala vumunhu ku n'wi sivela, hikuva a tiyimiserile ku hlanganisa xipelupelu xa yena.

Ekaya, u tirhisile swiletelo swa le bukwini na switirhisiwa hinkwaswo leswi a nga swi kuma ku hlanganisa xipelupelu xa yena lexisongo. Vusiku byin'wana, u hetelerile a hoxa phayiphi leyisongo ya pulasitiki eka ndhawu leyi faneleke kutani xipelupelu xi sungula ku ndzuluka.

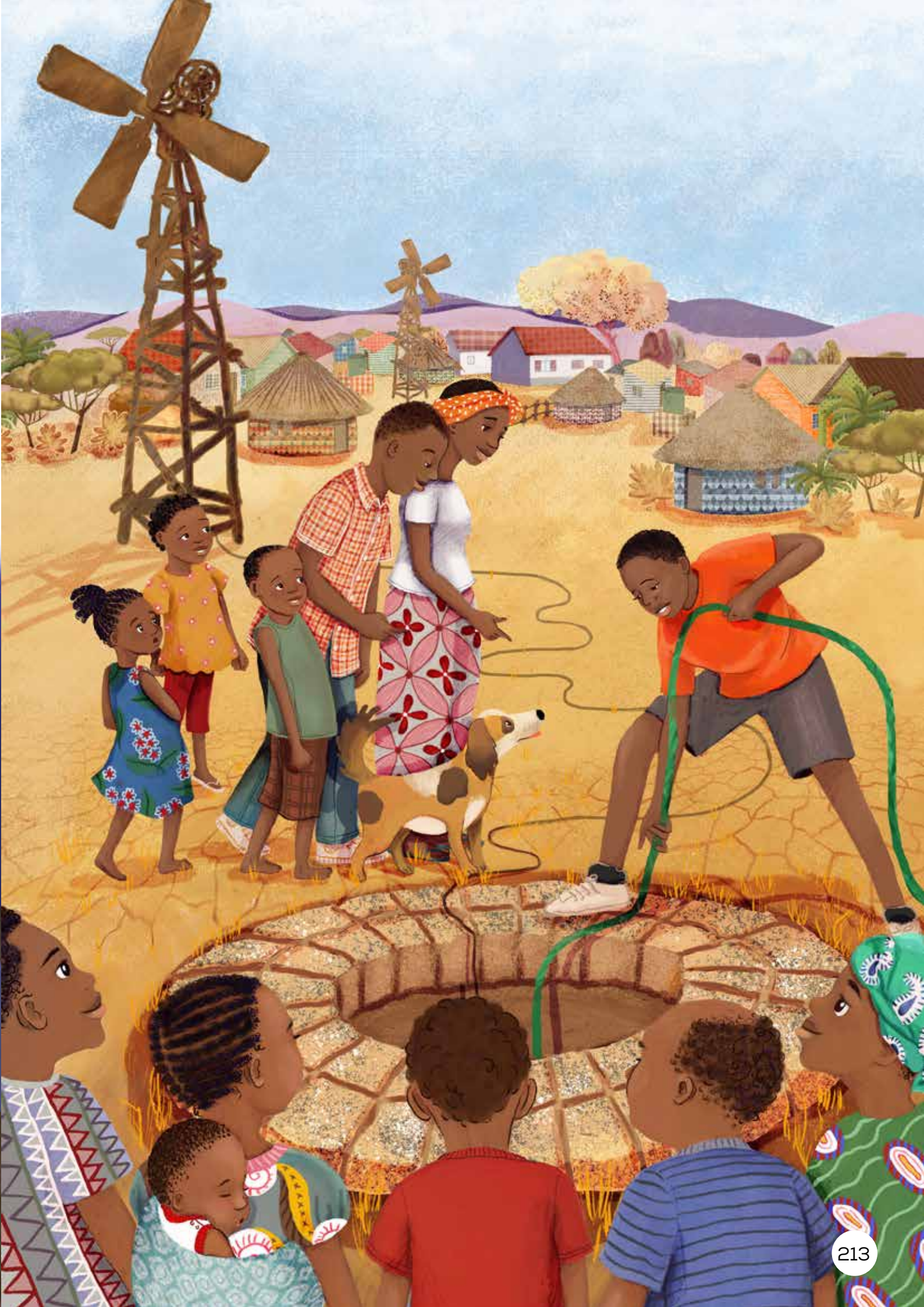

Xitumbuluxiwa lexintshwa xa William xi endlile ndzilo wo ringanela ku lumeka mavoni ya mune na ku tlanga xiyanimoya endlwini ya ka vonile! William u tirhisile gezi leri ku hlaya na vusiku loko ku ri na xinyama hala handle. Mavoni lama a ma ri endlwini ya ka vonile ma n'wi endlile a titwa a ntshuxekile.

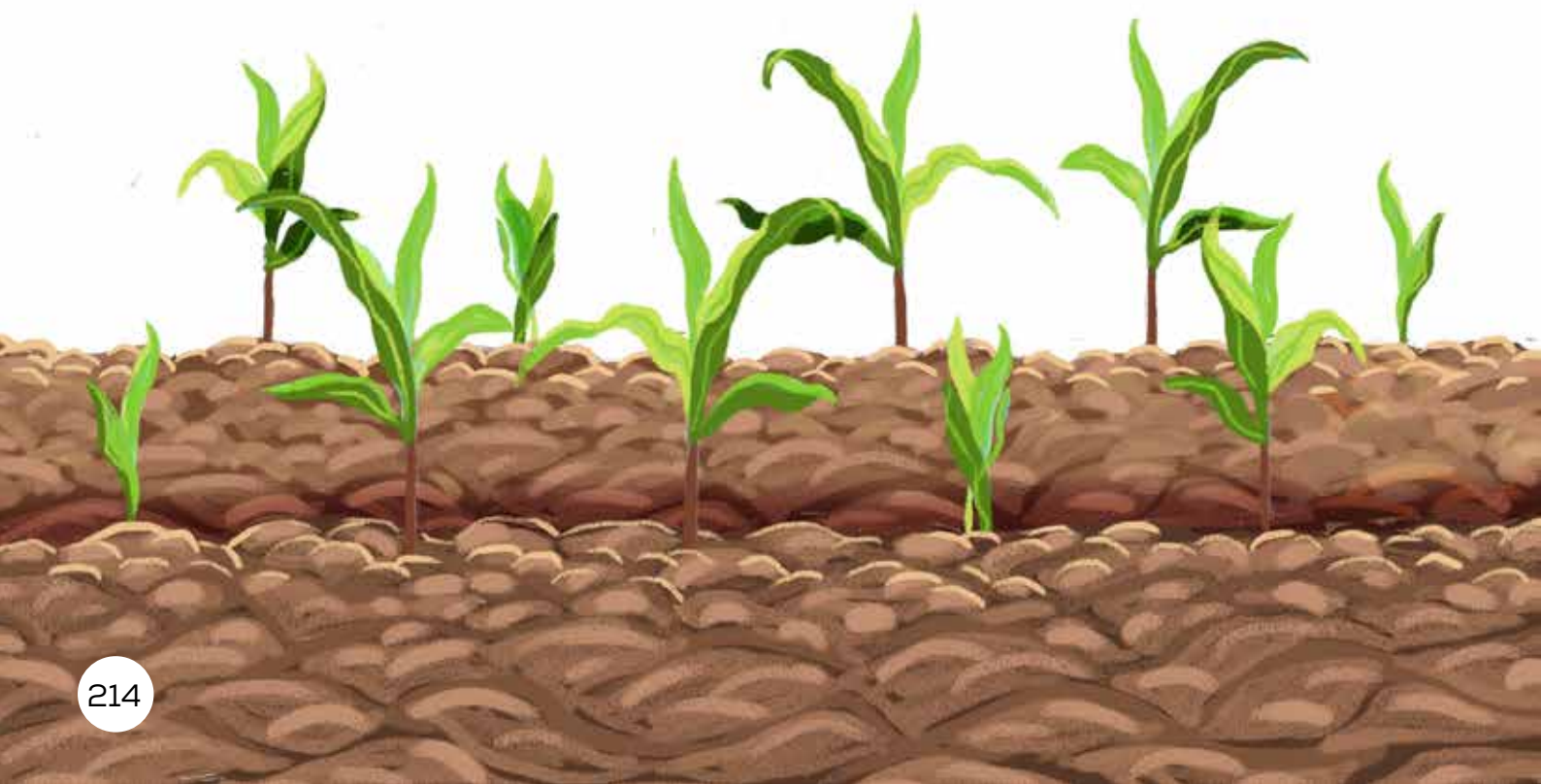

Kambe William a lava ku endla swo tala ku tlula ku tisa gezi ekaya ka vonile – William a lava ku tiyisisa leswaku vanhu hinkwavo va muganga wa ka vonile va na gezi na mati yo cheleta swimilana swa vonile.

William u tirhile hi matimba ku hlanganisa xipelupelu lexikulu exikarhi ka muganga wa Wimbe. Hi matimba lama a ma huma eka xipelupelu xa vumbirhi u pompile mati kusuka eka xihlovo xo enta. Xihlovo lexi a xi vula leswaku van'wapurasi va le Wimbe a va nga yimeli mpfula – nkarhi hinkwawo a ku ri na mati yo cheleta swimilana swa vonile!

Endzhaku ka malembenyana, n'wamahungu u fikile eWimbe kutani a tsala XITORI XA eka phephahungu hi xipelupelu xa William. Vanhu vo tala eMalawi na misava hinkwayo va sungurile ku hlaya hi vonelo lero hlamarisa ra William.

William u nyikile mbulavulo eka vhidiyo a hlamusela hileswi a swi endleke, leswaku vanhu va misava hinkwayo va nga tirhisa vonelo ra yena! Eku heteleleni, vanhu vo tala a va tsakisiwile hi vutumbuluxi bya William leswi nga endla leswaku va n'wi hakelela ku tlhelela exikolweni, hambi eyunivhesiti!

William wa ha tirha hi matimba ku tiyisisa leswaku vanhu hinkwavo va kuma gezi na mati.

Ku hlaya ka 1

Xana xipelupelu xo sungula xa William xi endlile yini?

Xi lemukile mune wa mavoni na xiyanimoya xa le kaya ka vonile.

Xana xipelupelu xa vumbirhi xa William xi endlile yini?

Xi pompile mati eka xihlovo xo enta xa muganga hinkwawo.

Hikokwalahokayini William a lava ku ololoxa xiphiqo xa gezi emugangeni wa ka vonile?

- Hikuva a lava ku hlaya na vusiku.
- Hikuva a lava ku tiyisisa leswaku van'wapurasi hinkwavo va kuma mati yo cheleta swimilana swa vonile.
- Hikuva a lava ku pfuna vanhu hinkwavo emugangeni wa ka vonile – kungari yena ntsena.

Ku hlaya ka 2

Hi swihi swiphiqo leswi William a langutanile na swona eka XITORI XA?

- Muganga wa ka vonile a wu nga ri na gezi.
- A ku ri na ndlala emugangeni wa ka vonile.
- A fanele ku tshika xikolo.
- A nga swi kumi switirhisiwa leswi faneleke ku endla xipelupelu xa yena.

William u tlhelerile njhani exikolweni?

- Vanhu va n'wi hakelerile mali ya xikolo loko va ta va va hlayile hi xipelupelu xa yena!

Xana ku humelerile yini eka XITORI XA leswi nga hi pfuna ku endla nkambisiso wa leswaku William u tlharihile na ku tiyimisela?

- William u gile emahlweni na ku dyondza na ku hlaya hambileswi a tshikile xikolo.
- William u vonile xifaniso xa xipelupelu kutani a teka xiboho xo xi endla.
- William u lavalavile swo endla xipelupelu laha ku lahliwaka swikirepe.
- William u lavalavile laha ku lahliwaka swikirepe hambileswi a va n'wi hleka.
- William a nga yimangi hi xipelupelu xin'we lexisongo – u endlile xipelupelu lexikulu ku pfuna vanhu hinkwavo!

XITORI XA 8 HITARA YA DYAMBU YA MATI YA XOCHITL

Nkongomelo: Hi tinjhiniyara

**Mahungu ya
vundzhaku**

- Lexi i xitori xa ntiyiso kambe swi nga humelelangi.
- Xi humelela eMexico.
- Xi humelerile eka nkarhi lowu nga hundza wa sweswi.
- Xitori lexi xi ta nyika vadyondzi va wena xikombiso xin'wana xa ndlela leyi tinjhiniyara ti nga tirhisaka vutumbuluxi, switirhisiwa, na ku ololoxa swiphiko ku endla leswaku vutomi byi antswa eka vanhu na mbango.

**Qhinga ra Ntwisiso:
Endla ku yelana**

- I yini: Ku ehleketa hi ndlela leyi xitori xi fambisanaka hayona na vutomi bya wena n'wini, tibuku tin'wana kumbe misava.
- Hikokwalahokayini hi swi tirhisa: Ku twisisa xitori ku antswa hi ku xi hlanganisa na swilo leswi hi swi tivaka.
- Xi pfuna njhani: Swi endla leswaku xitori xi va na nhlamuselo no olova ku xi tsundzuka.

**Tipoyinti leti u nga ti
avelaka na vadyondzi**

- Tinjhiniyara ti lemukile swiphiko kutani ti ringeta ku swi tlhantlha. Tsundzuka eka xitori lexi hundzeke, William u endlile xipelupelu ku pfuneta ku tisa mati na gezi emugangeni wa ka vonile. Tinjhiniyara ti languta swiphiko leswi va rhendzeleke naswona va ehleketa hi tindlela to pfuna vanhu.
- William u tirhisile moya ku tumbuluxa eneji. Eka xitori lexi, Xochitl u tirhisa dyambu tanihi xihlovo xa eneji. Hinkwaswo moya na ku vonakala ka dyambu i swihlovo swa ntumbuluko na swa eneji swa mahala leswi vanhu va nga swi tirhisaka.
- Swilo leswi tumbuluxiweke swi nga endlwa hi switirhisiwa leswi vuyeleriweke kumbe leswi lahliweke. Kufana na William loyi a nga tirhisa switirhisiwa leswi nga riki swa nkoka ku endla xipelupelu xa yena, Xochitl u tirhisile mabodhlela ya khale ya pulasitiki, tiphayiphi na tihunyi ku endla hitara ya yena yo virisa mati. Mikarhi yin'wana tinjhiniyara ti tirhisa switirhisiwa swa khale kumbe leswi nga tirhisiwangiki leswaku va endla nchumu lowuntshwa na lowu pfunaka.
- Mikarhi yin'wana vanhu va tsema mirhi leswaku va ta kuma tihunyi. Etindhawini tin'wana, vanhu va tshivela tihunyi leswaku va virisa mati kumbe va sweka swakudya. Loko ku tsemiwa mirhi yo tala, swi nga va na khombo eka mbango.
- Vantshwa va nga tisa ku cinca! A swi bohi leswaku u va munhu lonkulu leswaku u tlhantlha swiphiko. William a ri eka malembe ya kondlo-a-ndzi-dyi kasi Xochitl a ri na malembe ya nhungu ntsena. Hinkwavo ka vonile va tirhisile vutumbuluxi na ku tiyimisela ku pfuna miganga ya vonile.

Ku tirhisa qhinga leri:

Pheji na ndzimana	Hlaya	Vula
221, 1	Nhlikanhi wun'wana wo hisa swinene loko a ri karhi a famba a ya ekaya ku huma exikolweni, Xochitl u lemukile leswaku mirhi leyi a yi n'wi nyika ndzhuti a ya ha ri kona. Hinkwayo leyi a yi ri endleleni, a yi tsempiwele. "Yi yile kwihi mirhi hinkwayo?" a tivutisa.	Ndzi tsundzuka leswaku William u lemukile leswaku vanhu a va tikeriwa ku kuma mati ya swimilana swa vonile hi nkarhi wa dyandza. Xochitl u lemukile leswaku mirhi leyi a yi ri emugangeni wa ka vonile a ya ha ri kona - na leswaku ku hava mindzhuti endleleni. Ndzi nga endla ku yelana: Hinkwavo William na Xochitl va lemukile xiphiqo eka miganga ya ka vonile ivi va teka xiboho xo xi lulamisa.
223, 1	Kutani a sungula ku rholela mabodhlela ya pulasitiki lama cukumetiweke, tinghilazi ta khale, swiphemu swa tiphayiphi leti cukumetiweke na swikirepe swa timhandzi.	William na Xochitl havambirhi a va tirhisa ni ku lava swilo leswaku va aka. Ndzi nga endla kufananisa: havumbirhi bya vonile a va ri na vutumbuluxi naswona a va ehleketa hi tindlela letintshwa to tirhisa switirhisiwa swa khale.

Nhlikanhi wun'wana wo hisa swinene loko a ri karhi a famba a ya ekaya ku huma exikolweni, Xochitl u lemukile leswaku minsinya leyi a yi n'wi nyika ndzhuti a ya ha ri kona. Hinkwayo leyi a yi ri endleleni, a yi tsemiwile. “Yi yile kwihi minsinya hinkwayo?” a tivutisa.

Mixo lowu landzelaka, Xochitl u langutile tata wa yena loko a tshivela ndzilo ku kufumeta mati leswaku va ta hlamba nimixo.

“tatana, hinkwerhu hi tsema minsinya yo tala leswaku hi ta kufumeta mati yo hlamba!” ku vula Xochitl. “A ku na ndlela yin’wana leyi vaakatiko va ka hina va nga kumaka mati yo hisa?” a vutisa.

“Xochitl, a hi na mali yo xava xo kufumeta mati xo saseka – na vaakelani va hina a va na yona!” ku hlamula tata wa yena.

“Hi swona, ndzi tekile xiboho – Ndzi ta endla hitara leyi vanhu hinkwavo va le Chiapas va nga kotaka ku va na yona,” a vula hi ku titshemba.

Loko Xochitl a fika ekaya ku huma exikolweni siku rero, u sungurile phurojeke ya yena. Xosungula, u tirhile hi ximakiwa xa yena. Kutani, a sungula ku rholela mabodlhela ya pulasitiki lama cukumetiweke, tinghilazi ta khale, swiphemu swa tiphayiphi leti cukumetiweke na swikirepe swa timhandzi.

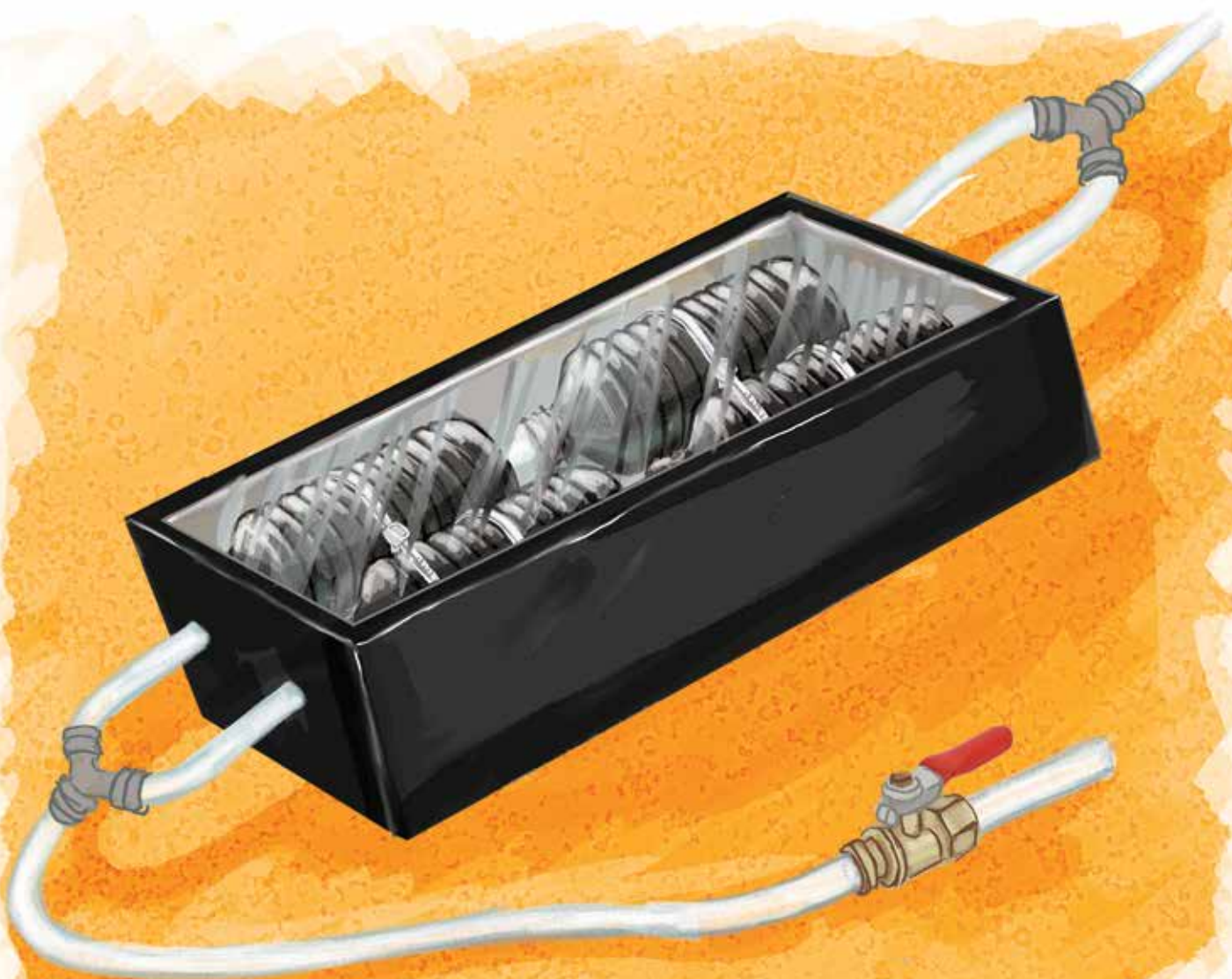

Endzhaku ka mavhiki yo hlayanyana, Xochitl a ri na switirhisiwa swo ringanela ku sungula ku tirha. U tirhisile swo boha tikhebulu ku hlanganisa tiphayiphi na mabodlhela ya pulasitiki leswaku mati ma ta tshama endzeni ka mabodlhela ma ta kufumela hi dyambu. Kutani, u pendile swilo hinkwaswo hi muhlovo wa ntima, hikuva a swi tiva leswaku muhlovo wa ntima wu koka ku hisa.

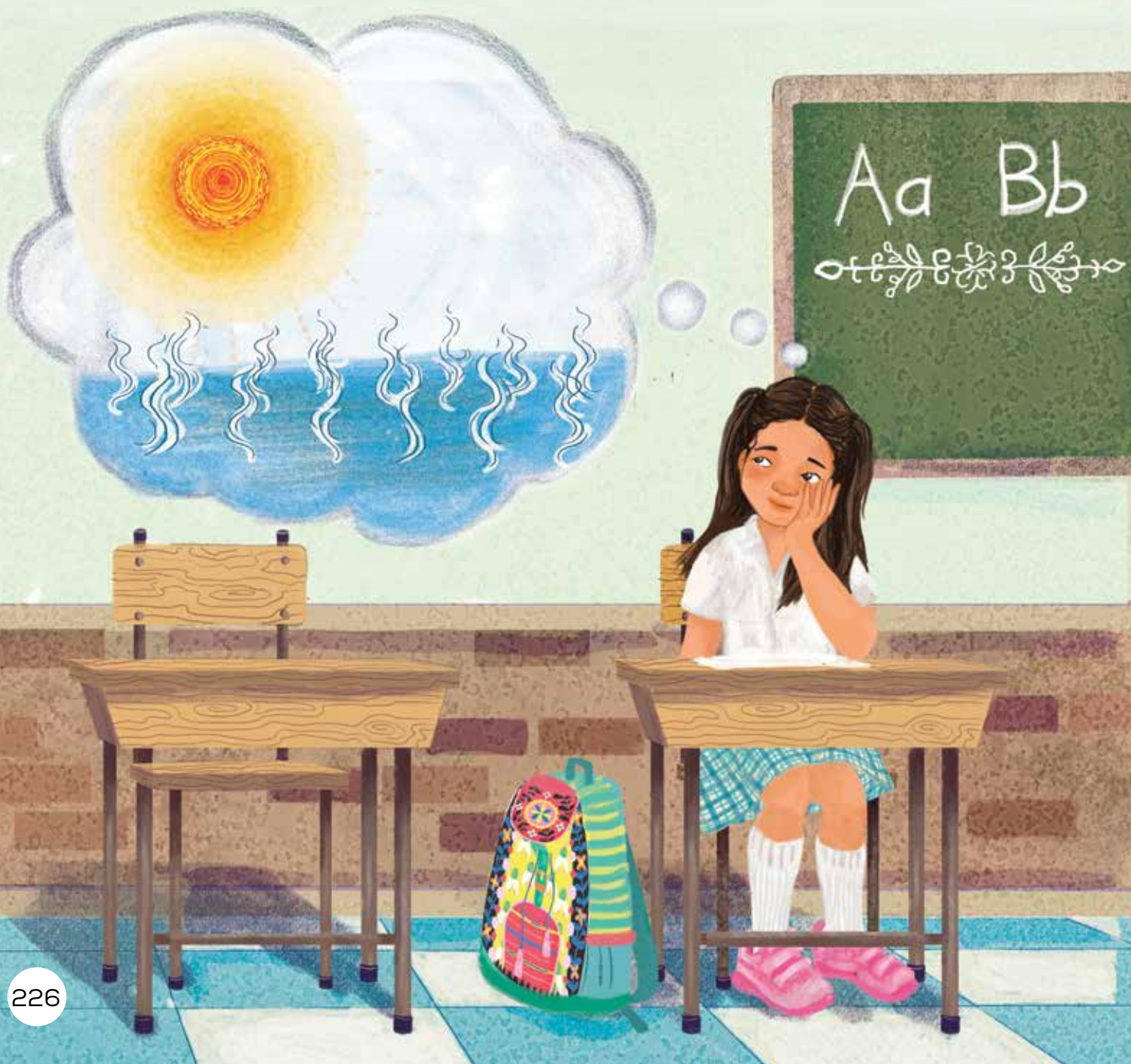
Xohetelela, tata wa yena u n'wi pfunile ku aka bokisi ra xitumbuluxiwa xa yena. Bokisi leri a ri ri na rimba ra pulanga na nghilazi yo rhiya ku hisa kusuka eka dyambu.

“Ndzi ehleketa leswaku dyambu ri ta endla mati lama nga endzeni ka bokisi ma hisa ku ringanela ku hlamba hi wona!” Xochitl a ehleketa a ri yexe.

Hi mixo lowu landzelaka loko Xochitl a nga si ya exikolweni, u cherile mati endzeni ka hitara ya yena ya dyambu. Siku hinkwaro exikolweni, a tivutisa loko xitumbuluxiwa xa yena xi ta tirha.

Loko xikolo xi humile, u tsutsumerile ekaya ku ya kamba leswi nga humelela! Hi ku chuha, u pfurile hitara, a khoma emakumu ka phayiphi hi voko ra yena. Ku humile mati yo vila! A ma hisa lero a fanele ku susa voko ra yena hi xihatla. “Ndzi swi kotile!” a ehleketa, a vitana tata wa yena leswaku a ta.

“vonile tatana! Swa tirha! Ndzi endlile hitara ya mati leyi nga tirhisiki ndzilo naswona a yi durhi. Naswona yi tirha hi matimba ya mahala lama nga kona: dyambu,” Xochitl a n’wayitela. U tekile voko ra tata wa yena a ri veka eka mati yo hisa lama a ma halaka.

“Oho!” tata wa yena a huwelela. “Leswi swa tsakisa!”

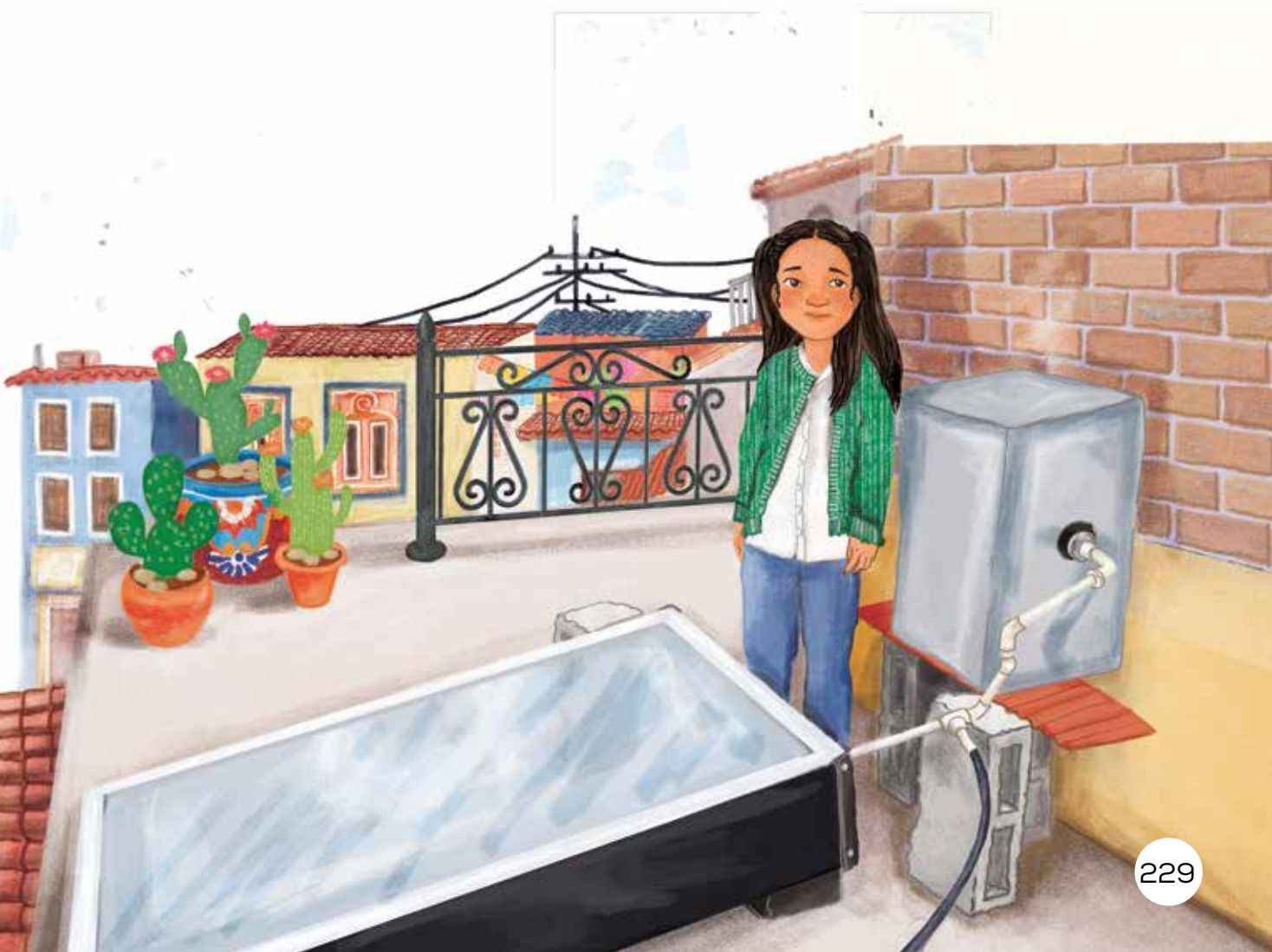

Loko Xochitl a vonile leswaku ximakiwa xa yena xa tirha, u tekile xiboho xo endla lexikulu – leswaku vandyangu hinkwavo va ta kuma mati yo ringanela yo hlamba ha wona.

“Hi nga xi veka kwini? Ku vutisa tata wa yena loko lexikulu xi herile.

Xochitl u ehleketile hi ndhawu leyi nga na dyambu swinene. “Ndzi ehleketa leswaku hi xi veka ehenhla ka lwangu!” a vula. “Hi ndlela goleyo mati ma nga hisa, kutani ma ehlela endzeni ka yindlu!” kusukela siku rolero, ndyangu wa va Xochitl a wu ri na mati yo hisa yo hlamba, yo basisa na ku hlantswa swibye.

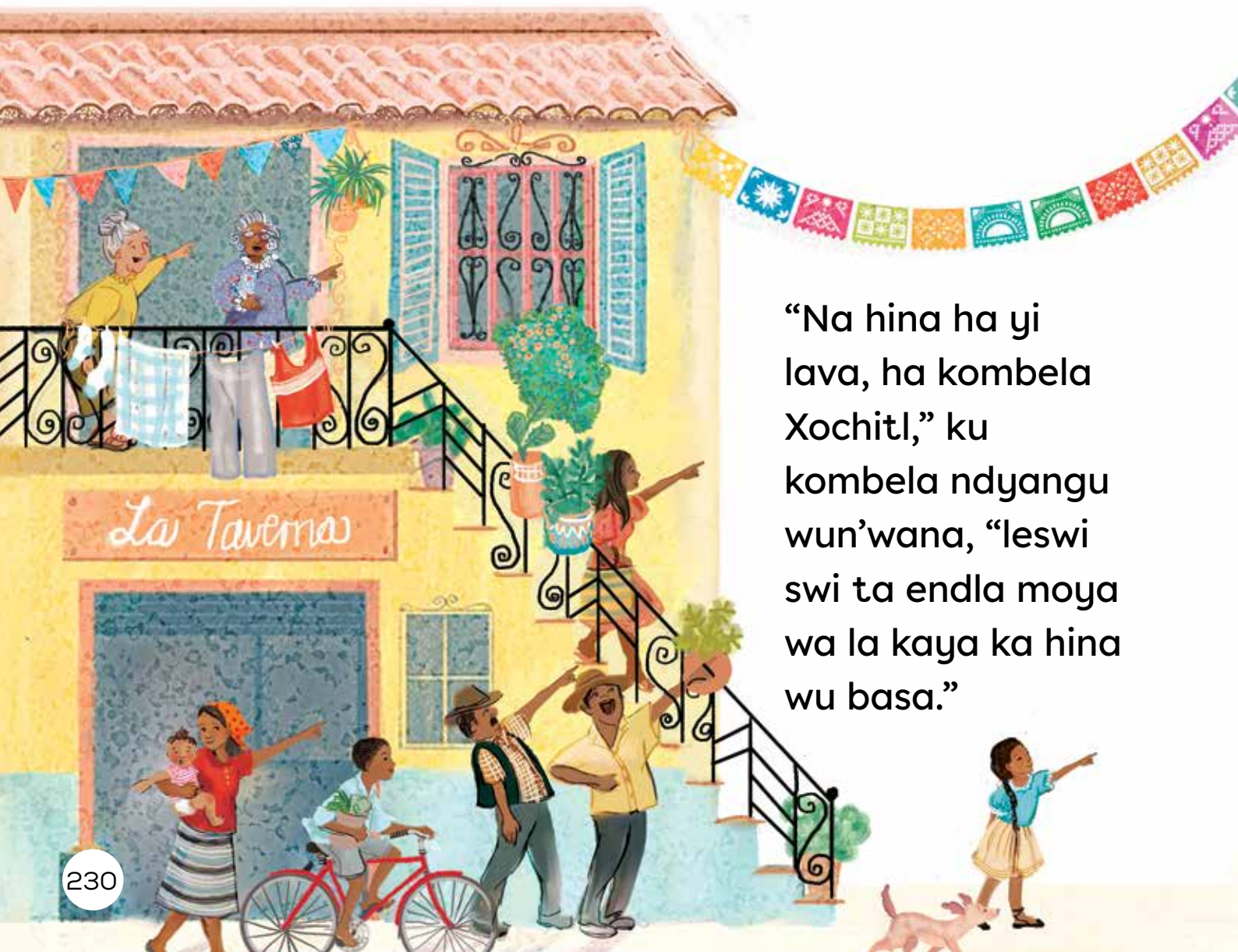

Vaakelani va vonile muchini ehenhla ka lwangu ra ka va Xochitl. “I yini sweswo?” va vutisile va lava ku tiva.

“I hitara ya mati ya dyambu!” manana wa Xochitl a tivisa. “Xochitl u yi endlile hi swiphemu leswi a nga swi kuma. Naswona yi hisisa mati kusuka eka matimba ya mahala lama nga kona: dyambu!”

“Na mina, ndza yi lava!” ku vula muakelani un’wana.

“Ndzi karhele ku rhotela tihunyi!”

“Na hina ha yi lava, ha kombela Xochitl,” ku kombela ndyangu wun’wana, “leswi swi ta endla moya wa la kaya ka hina wu basa.”

Hi Nyenyakulu 2018, Xochitl u winile sagwadi leri vuriwaka “Recognition of the Institute of Nuclear Science for Women”. Leri i sagwadi leri talaka ku nyikiwa vanhu lavakulu. Kambe, Yunivhesiti ya Mexiko, leyi nga n’wi nyika sagwadi leri, yi vonile leswaku Xochitl u endlile swilo swo hlamarisa. A va lava ku hlohlotela Xochitl ku ya emahlweni na switumbuluxiwa swa yena swa sayense, na ku ya emahlweni ku ololoxa swiphiqo swa vanhu va ndhawu ya ka vonile.

Ku hlaya ka 1

Xana Zochitl u akile yini?

U akile hitara ya mati yo tirhisa dyambu. U sungurile hi ku aka leyitsongo kutani a aka leyikulunyana.

Xochitl u tirhisile switirhisiwa swa njhani ku aka hitara ya mati yo tirhisa dyambu?

U tirhisile mabodlhela ya pulasitiki, tinghilazi ta khale, swiphemu swa tiphayiphi leti cukumetiweke, swikirepe swa timhandzi, na pende ya ntima.

Xana hi kwihi ku yelana loku u nga ku endlaka exikarhi ka switirhisiwa leswi Xochitl a nga swi tirhisa ku endla hitara ya yena, na switirhisiwa leswi William a nga swi tirhisa ku endla xipelupelu xa yena?

Hinkwavo va tirhisile switirhisiwa swa khale - kungari switirhisiwa leswintshwa. Hinkwavo va tirhisile switirhisiwa leswi a swi ri mahala. Hinkwavo va tirhisile switirhisiwa leswi lahliweke.

Ku hlaya ka 2

Xana Xochitl u vonile xiphiqo xa njhani?

- U vonile leswaku vaakatiko va ka vonile va tsema mirhi ku ya kufumeta mati.
- U vonile leswaku vaakatiko va kona a va fikeleli ku xava tihitara ta mati yo hisa – va fanele ku tirhisa tihunyi ku kufumeta mati.
- U vonile leswaku mirhi eka ndhawu ya ka vonile ya hela hikuva vanhu va yi tsema ku ya kufumeta mati.

Xana Xochitl u xi ololoxile njhani xiphiqo?

- U endlile hitara ya mati yo hisa hi ku tirhisa malakatsa na pende ya ntima.
- U tirhisile vutumbuluxi bya yena ku endla hitara ya mati yo hisa, ya nxavo wa le hansi.

Xana u nga endla ku yelana ka njhani exikarhi ka Xochitl na William?

Ndzi nga va yelanisa hikuva hinkwavo va...

